

ПЫТАНИЕ
АДУКАЦЫИ

KAMUNINN.org

Леанід Ціханаў (Мінск)

Канцэпцыя сучаснай нацыянальнай адукацыі ў кантэксле ўзаемаадносін Усходу і Захаду

Станаўленне і развіццё незалежнай Беларусі, уключэнне яе ў якасці падъ-
намоцнага суб'екта міжнароднага права ў эканамічныя, палітычныя і куль-
турныя стасункі з іншымі краінамі, асабліва єўрапейскімі, робіць неабход-
ным перагляд падыходаў да праблем адукацыі. Адметныя рысы сучаснай
сістэмы адукацыі ў свеце на яе вышэйшых ступенях характарызуюцца
мабільнасцю студэнтаў і выпускнікоў. Мабільнасць студэнцкай моладзі ад-
крывае шырокія перспектывы авалодання перадавымі педагогічнымі
тэхналогіямі без дадатковых выдаткаў, хуткае ўкараненне іх у сістэму
адукацыі. Тым самым будуть пераадолены негатыўныя наступствы
дзесяцігоддзя замкнутасці і адарванасці ад сусветнага вопыту, адкрывае-
ца магчымасць выкарыстаць нацыянальныя мадэлі вышэйшай педагогічнай
адукацыі.

Станаўленне і развіццё нацыянальнай сістэмы педагогічнай адукацыі —
адна з адметных рысаў нацыянальнай палітыкі дзяржавы ў сацыяльна-куль-
турнай сферах. У аснову канцэпцыі нацыянальнай палітыкі Рэспублікі Бела-
русь пакладзены прынцыпы свабоднага выбару нацыянальнай ідэнтычнасці.
Гэтае палажэнне зафіксавана ў законе “Аб адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь”,
дзе сцвярджаецца важнасць нацыянальнай культурнай адукацыі, свабода выбо-
ру мовы выкладання. Тым самым устанаўліваецца, што вышэйшая
педагагічная школа не можа і не павінна быць этнічнай.

Сучасная вышэйшая педагогічная школа Беларусі па сутнасці безнацыя-
нальная. Выключаная з сістэмы нацыянальнай культуры, яна арыентавана на
абслугоўванне не столькі нацыі, колькі таго вялікага маргіналізаванага слоя
насельніцтва, што ўзнік у выніку масавых сацыяльных і нацыянальных зру-
хаў у часы звышцэнтралізаванага кіравання адукацыяй.

Адарванасць нацыянальнай школы ад нацыянальных патрэб, дысгармонія
паміж канкрэтным нацыянальным ідэалам выхавання і аднабаковым сацы-
яльным стэрэатыпам, які рэалізуецца ў вышэйшай школе, прыводзяць да збяд-
нення эмакультурнай сферы моладзі, да маральнага рэзяльтывізму. Пры ўдзе-

ле вышэйшай школы, адлучанай ад нацыянальнай культуры, выраслі пакаленні людзей без роду і племя, не абцяжараных анікай адказнасцю.

Вяртанне ўсёй сістэмы падрыхтоўкі педагогічных кадраў на глебу нацыянальнай культуры — вось галоўная сучасная задача педагогічнай тэорыі і практикі. Толькі на гэтай аснове можа быць узведзены будынак асабістай і агульначалавечай культуры.

У кантэксле ўзаемаадносін Усходу і Захаду ў галіне адукцыі не менш значным з'яўляецца і, натуральна, педагогічны бок справы. Вядома, што новая гістарычныя і палітычныя рэаліі, дэйдзялагізацыя і гуманізацыя навукова-выхаваўчага працэсу, мэтавая пераарыентацыя падрыхтоўкі педагогічных кадраў ставяць перад сістэмай адукцыі Рэспублікі Беларусь задачы выхавання педагога, які здольны самастойна і свабодна выбіраць тэхнолагіі навучання і выхавання, свядома і адказна прымаць рашэнні. Існуючая ж сістэма па-ранейшаму накіравана на падрыхтоўку педагога, які здольны толькі рэтрансляваць веды, уменні і звычкі. Між тым сучасная агульнаадукцыйная школа патрабуе настаўніка-прафесіянала іншай фармацыі, з іншым мысленнем, з іншым разуменнем жыцця, які абапіраецца на вопыт, што назапашаны дзесяцігоддзямі падзвіжніцкай дзейнасці некалькіх пакаленняў выкладчыкаў, супрапоўнікаў вышэйшай педагогічнай школы Беларусі. Гаворка ідзе аб руху наперад, аб прывядзенні сістэмы вышэйшай педагогічнай адукцыі ў адпаведнасць з новымі патрабаваннямі жыцця, а гэта значыць перш за ўсё — з новым сацыяльным заказам грамадства.

Якія ж, на нашу думку, найбольш прыкметныя рысы новай сістэмы вышэйшай педагогічнай адукцыі?

Па-першое, яна нацыянальная, арыентаваная на адраджэнне Бацькаўшчыны. У гэтым сэнсе наша сістэма павінна быць унікальнай, своеасаблівой, бেзумоўна, не можа страціць нічога каштоўнага з таго, што было назапашана ў мінулым як беларускай і саюзной вышэйшай школай, так і сусветным супольніцтвам. Да ліку нацыянальных каштоўнасцей беларускага народа не-абходна аднесці чалавечую асобу з яе нацыянальнай ментальнасцю, мову, культуру, асобыя традыцыі мыслення, дзяржаўнасць, сям'ю. Разам з тым мы лічым, што далейшы росквіт беларускай культуры засноўваецца на дыялогу з сусветным цывілізацыйным працэсам — як з Захадам, так і з Усходам.

Па-другое, папярэдняя і сучасная вышэйшая школа, у тым ліку і педагогічная, усё яшчэ — не школа мыслення, а школа запамінання і ўзнаўлення інфармацыі. Гэтаму падпарадкована ўсё — ад методыкі чытання лекцый, правядзення практичных і семінарскіх заняткаў да здачы экзаменаў: логіка авалодвання прадметам заменена логікай (тактыкай) яго здачы (здачы экзамена). Новая парадыгма патрабуе пераўтварэння яе ў школу творчасці, лабараторью мыслення. У даследаваннях апошніх гадоў, звязанных з праблемамі падрыхтоўкі педагогічных кадраў, даволі часта даводзіцца сутыкацца з ідэяй неабходнасці пераходу да пазнання еўрапейскай мета-

кантынентальнай культуры і нават фармавання сістэмы адукцыі планетарнага маштабу.

Пагадзіцца з такімі думкамі ніяк нельга, паколькі іх аўтары блытаюць дыялектыку агульначалавечага і нацыянальнага.

Агульначалавече — гэта не абстрактна-чалавече, уласцівае ўсім людзям. Агульначалавече праяўлецца як індывідуальна чалавече, асабістасе. Калі гаварыць пра агульначалавече як асабістасе, то культура — мастацтва, філасофія, тэарэтычнае мысленне чалавека, кожная сфера духоўнай дзейнасці — ёсць феномен пераадолення зыходнай, сацыяльнай, класавай, эканамічнай дэтэрмінацыі, ёсць феномен знаходжання агульначалавечага і індывідуальнага, асабістага сэнсу. Прыход Рэспублікі Беларусь на сусветную арэну актыўна ўключаете беларускую культуру і нацыянальныя традыцыі ў сістэму сусветнага абмену ідэямі і маральнymi каштоўнасцямі, стварае новыя ўмовы для іх дыялогу. Дыялог розных культур ставіць праблему пошуку агульначалавечых асноў да ўзаемаразумення. Жыццё чалавека ў новым свеце патрабуе пастаняннага пошуку згоды, умения, сутыкаючыся з рознымі культурнымі традыцыямі і сістэмамі маральных каштоўнасцей, не адваргніць іх, а застаючыся на глебе сваёй традыцыі, сваёй культуры, разам з тым паважаюць і разумеюць іншую традыцыю. Пастаноўка праблематыкі агульначалавечых каштоўнасцей узімае як адказ на выклік часу.

Ідэя агульначалавечых каштоўнасцей увайшла ў апошнія гады ў нашу грамадскую свядомасць як ідэя, што супрацьстаіць меркаванням, якія грунтуюцца на класавых інтарэсах. Агульначалавечыя каштоўнасці супрацьстаіць класавым інтарэсам і каштоўнасцям не самім па сабе, паколькі яны з'яўляюцца рэальнасцю духоўнага жыцця сучаснага грамадства, а той пэўнай устаноўцы, якая лічыць іх вышэйшымі (або адзінымі). У гэтым плане важна вызначыць і судносіны нацыянальнага і агульначалавечага. У генезісе нацыі праяўлецца логіка руху сучаснай цывілізацыі, якая пачынае свой шлях з узнікнення нацыянальнай культуры, дзяржаўнасці, эканомікі і працягвае, у рэшце рэшт, усеагульны абмен матэрыяламі і духоўнымі каштоўнасцямі паміж рознымі народамі. Нацыя — гісторычна своеасаблівая форма пераходу ад этнічнага да агульначалавечага, ад асобнага да ўсеагульнага (В. Сцёпін, А. Гусейнаў).

У адрозненне ад этнасу (народа) нацыя аб'ядноўвае людзей як некаторую сацыякультурную, гісторычную супольнасць, што не зводзіцца да чиста этнічных асаблівасцей, хоць часцей за ўсё і звязаную з пэўным этнасам. Граніца паміж этнасам і нацыяй — гэта граніца паміж тым, што не залежыць ад чалавека, не з'яўляецца яго асабістай заслугай і абумоўлена толькі фактам яго нараджэння, і тым, што патрабуе ад яго пэўнага асабістага намагання і свядомага выбару. Калі да этнічнага людзі далучаюцца калектыўна, з прычыны сваёй належнасці да пэўнага этнасу (на аснове традыцыйнага, лакальнага, ананімнага

характару культуры), то да нацыянальной культуры яны далучаюцца, звычайна, індывідуальна і насуперак свайму этнічнаму паходжанню.

Толькі ў якасці індывіда чалавек можа ўзняцца да ўзроўню таго, што аб'ядноўвае яго з усімі іншымі людзьмі, незалежна ад яго і іх групавой належнасці. Паводле свайго сэнсу агульначалавечасе супадае з індывідуальным, тым, што блізка і зразумела кожнаму чалавеку, да якога класа, партыі, ідэалогіі або народа ён сябе не далучаў бы. Агульначалавечасе прайўляеца ў маштабе не асобнай групы або ўсіх іх разам, а ў якасці індывідуальнага быцця кожнага чалавека, гэта значыць заўсёды канкрэтнай чалавечай асобы.

Такі наш падыход да аргументавання нацыянальнай педагогічнай адукцыі ў кантэксце ўзаемаадносінай Усходу і Захаду.

Аснова дзейнасці любой вышэйшай педагогічнай установы, яе вынікаў працы — гэта ўдалае спалучэнне прафесійных ведаў, уменняў і звычак і асабістых якасцей і характеристык будучага настаўніка.

Увядзенне ў кантэксце прафесійна-педагагічнай падрыхтоўкі шматузроўневай сістэмы такіх паняццяў, як “бакалаўр”, “магістр”, у спалучэнні з універсітэцкай (акадэмічнай) сістэмай адукцыі дае шырокія магчымасці для новых падыходаў у вышэйшай педагогічнай адукцыі.

Спецыфікууніверсітэцкай падрыхтоўкі педагогаў мы бачым у тым, што прынцыпавым падставамі становяцца навуковасць, функцыянальнасць, прафесійная накіраванасць, глубока насычаныя гуманістычным зместам. Навуковасць адукцыі ні ў якім разе не азначае забыццё функцыянальнай насычанасці, як і фундаментальнасць не азначае толькі тэхналагічную падрыхтаванасць. У сваю чаргу, прафесійная накіраванасць не адрывае адукцыю педагога ад індывідуальнай гуманізацыі навучання на аснове яго гуманітарызацыі.

Параадыгма, якая апісвае асобу і дзейнасць педагога і якая пачынае складвацца ў грамадстве ў апошнія гады, уключая ў сябе варыятыўнасць, креатыўнасць, крытычнасць, дыялогавасць, тэхналагічнасць і г.д., але тым не менш не адводзіць практику педагогічнай адукцыі ад імкнення стварыць “цэласную” мадэль спецыяліста праз паэтапнае фармаванне асобы.

Пабудова будучай прафесійнай дзейнасці на прынцыпах новай аснове патрабуе адыходу ад ранейшых стэрэатыпаў і фармавання новага бачання педагогічных проблем. Але гэта немагчыма без распрацоўкі зместавых падыходаў да навуковага тлумачэння сутнасці сучасных вучэбна-выхаваўчых практиксаў на ўсіх узроўнях функцыянавання дапаможнікаў і распрацовак новага пакалення. Пры гэтым трэба звярнуць увагу на павелічэнне долі прыкладных формаў дзейнасці, іх дробязнасць — на шкоду тэарэтычна-метадалагічнаму развіццю будучага педагога.

Вырашэнне ўказанных проблем магчыма толькі на падставе сістэматычнага падыходу, які ўўяляе сабой канкрэтны варыянт дыялектычнай методыкі. Ён грун-

туеца на комплекснай узаемасувязі пазнання разнастайнасці. Разглядаючы сістэму адукцыі і як цэласнасць, мы зыходзім з таго, што асаблівасці яе гарманічнага развіцця заключаюцца не ў забыцці законаў дыялектыкі, а ў найбольш аптымальнай іх рэалізацыі, калі кампаненты сістэмы аб'ядноўваюцца, калі існуе лагічны пераход ад старога да новага без перапынку ў руху і звароту да мінулага стану. Гарманічнае развіццё сістэмы адукцыі да больш дасканалай ёсьць дыялектычны рух праз перапынкі бесперапынасці да ідэальна цэласнай сістэмы, праз стварэнне ідэальнага цэласнага педагогічнага працэсу.

Новая мадэль педагогічнай адукцыі, пра якую ідзе сёння гаворка, асабліва з улікам універсітэцкай шматузроўневай сістэмы падрыхтоўкі настаўніцкіх кадраў, павінна быць не толькі школай прадуктыўнага мыслення, але і школай развітой чуласці. Без развітой культурна і навукова пабудаванай чуласці рэзка абмежавана і прадуктыўнасць творчага, зўрыстычнага мыслення, не кажучы ўжо пра адмоўныя сацыяльныя вынікі аднабаковага развіцця асобы наогул.

Для таго, каб вырашыць паставленую задачу, неабходна зусім па-іншаму падысці да пытання гуманітарызацыі адукцыі. У пераважнай большасці выпадкаў пытанне аб гуманітарызацыі адукцыі звязваюць з павелічэннем гадзін грамадазнаўчых (гуманітарных) дысцыплін, а таксама з увядзеннем новых тэарэтычных курсаў (па сацыялогії, гісторыі і тэорыі культуры). Усё гэта даволі важна і неабходна ва ўмовах педагогічнай адукцыі. Аднак павінны быць знайдзены і навукова абронутаваны судносіны паміж цыклам гуманітарных, сацыяльных, псіхолага-педагагічных дысцыплін і, нарэшце, наогул паміж агульнаадукацыйным блокам і блокам спецыяльных дысцыплін. Гэта тым больш важна пры шматузроўневай падрыхтоўцы педагогаў ва ўмовах педагогічнага універсітэта. Але павінна быць і глыбокае разуменне таго, што гуманітарызацыя ажыццяўляецца не толькі праз лекцыі па тэорыі мастацтва і маралі, а і праз сутыкненне з самім мастацтвам і маральнымі сітуацыямі. Сама ж вышэйшая школа не зможа паспяхова вырашыць гэтую задачу, калі такая проблема не стане аб'ектам увагі на больш ранніх ступенях адукцыі. Пра гэта сведчыць вопыт адукцыі як Усходу, так і Захаду.

Прапэц разбурэння асобы, які мы часта ціпер назіраем, шмат у чым быў абумоўлены і тым, што наша сістэма адукцыі адарвалася ад нацыянальна-гістарычных каранёў, дакладней, не ўлічвала асаблівасцей тыпу культур, якія з'яўляюцца асновай узнаўлення духоўнасці.

Такім чынам, проблема гуманітарызацыі адукцыі павінна быць прадметам асаблівой увагі пры распрацоўцы новых падыходаў да педагогічнай адукцыі; ёй павінен быць адведзены адпаведны змест у распрацоўцы новай мадэлі падрыхтоўкі кадраў розных накірункаў ва ўмовах універсітэта.

Але гэта толькі адзін бок справы. Другі яшчэ больш важны і складаны — гэта мадэрнізацыя базавай падрыхтоўкі студэнта па спецыяльнасці. Тут

узнікаюць праблемы іншага плана. Перад намі з усёй вастрынёй стаіць пытанне, як ва ўмовахуніверсітэта аптымальна спалучыць навуковую падрыхтоўку фізікаў, матэматыкаў, філолагаў і г.д. з падрыхтоўкай педагогічнай, псіхалагічнай, метадычнай. Відавочна, што скараачэнне спецыяльной навуковайуніверсітэцкай па ўзоруні падрыхтоўкі немагчыма. Існуе другі шлях, які найбольш праглядаецца ў сістэме адкуацыі Захаду. Я маю на ўвазе ўзбагачэнне навуковай адкуацыі педагогічнай накіраванасцю. Пры гэтым фундаментальнью навуку варта вывучаць не толькі як комплекс ведаў, але і як від дзеянасці, узбагачаючы навучанне рашэннем праблем эўрыстычных пытанняў і даследчых задач і развіваючы ў студэнтаў здольнасці, якія неабходны настаўніку.

Сам вучэбны працэс вауніверсітэце павінен быць для студэнтаў узорам навучання выбранай імі навуцы, павінен вучыць прафесійнай мове.

Уесь мінулы вопытуніверсітэцкай адкуацыі сведчыць пра тое, што высакаякасны спецыяліст нараджаецца, як правіла, не толькі на базе класічных ведаў, што прадугледжаны вучэбнымі планамі і з'яўляюцца абязвязковымі для студэнта, але і на нетрадыцыйных, так званых дадатковых, але пажаданых для той ці іншай спецыяльнасці.

У сувязі са сказанным на першай ступені, якая засноўваецца на базе агульнай і сярэдняй спецыяльной адкуацыі, здзяйсняеца падрыхтоўка настаўніка для базавай і пачатковай школы, выхавацеля дашкольных установу з правам выкладання дысцыплін у адпаведнасці з атрыманай спецыяльнасцю. У педагогічнай падрыхтоўцы фундаментальны і прыкладны матэрыял суадносіцца як адзін да трох. Да першай ступені прыроўніваецца заканчэнне педагогічнага вучыліща.

Першая ступень вышэйшай педагогічнай адкуацыі забяспечыць шырокапрофільную і агульнанавуковую падрыхтоўку будучых педагогаў. Трэба ўлічваць, што ў бліжэйшы час у адпаведнасці з законам Рэспублікі Беларусь “Аб адкуацыі ў Рэспубліцы Беларусь” скороціцца колькасць навучэнцаў у X–XI класах, а таму патрэбна большуніверсальная сістэма падрыхтоўкі настаўніка базавай школы. Неабходна таксама мець на ўвазе, што ў такіх тыпах школ з’яўляцца інтэграваныя курсы, напрыклад, прыродазнаўства, грамадазнаўства, выкладчыкі якіх павінны мець іншую, комплексную падрыхтоўку.

На другой ступені рыхтецца педагог агульнаадкуацыйнай сярэдняй школы. У педагогічнай падрыхтоўцы фундаментальная і прыкладная дысцыпліны маюць аднолькавую вагу, на іх выдзяляецца роўная колькасць гадзін. Па выніках атэстациі прысвойваюцца ступені бакалаўра адкуацыі ці навуки. Бакалаўр, педагог з базавай вышэйшай педагогічнай адкуацыяй, дасканала вядомы роднай і, як мінімум, адной замежнай мовай. Яго характарызуе адданасць нацыянальнаму Адраджэнню, прыхільнасць да агульначалавечых каштоўнасцей, шырокая агульная культура, сістэмнае бачанне чалавека, прыродных і сацыяльных пракцэсаў. Сацыяльная актыўнасць і высокое пачуццё

ўласнай годнасці грунтуюцца на навуковым светапоглядзе. Дасканалы прафесіяналізм дазваляе паспяхова працаўнікам базавай і сярэдняй школы.

Асноўныя модулі падрыхтоўкі бакалаўра:

1. Нациянальная гісторыя і сучаснасць.
2. Сусветная і беларуская культура.
3. Філософія адукацыі, педагогіка і псіхалогія.
4. Палітыка і права.
5. Эканоміка і рынкавыя адносіны.
6. Сацыяльная псіхалогія, сацыяльная структура і інстытуты.
7. Экалогія і экалагічная культура.
8. Чалавек і тэхніка.
9. Працэс інфарматызацыі грамадства.
10. Колькасныя параметры з'яў і працэсаў.
11. Цэласны педагогічны працэс.
12. Псіхолага-педагагічныя тэхналогіі навучання.
13. Выхаванне як кампанент цэласнага педагогічнага працэсу.
14. Кіраванне цэласным педагогічным працэсам.

Канкрэтныя базавыя дысцыпліны, якія забяспечваюць гэтыя модулі, а таксама спецыяльная і дадатковая падрыхтоўка бакалаўраў вызначаюцца саветамі факультэтаў.

Дысцыпліны вучэбнага плана падрыхтоўкі бакалаўра ўключаюць гуманітарныя, прыродазнаўчыя, псіхолага-педагагічныя, сацыяльна-палітычныя цыклы. З улікам і апорай на сусветны досвěд на прадметы гуманітарнага цыкла пры падрыхтоўцы бакалаўраў варты адвесці 25 працэнтаў вучэбнага часу, прыродазнаўчыя — 15 працэнтаў, псіхолага-педагагічныя — 20, спецыяльныя — 40, сацыяльна-палітычныя — 10 працэнтаў. На такім узроўні завяршаецца базавая вышэйшая педагогічная адукацыя.

Характэрны рысай вучэбнага плана падрыхтоўкі магістра з'яўляецца наікіраванасць на фармаванне спецыяліста пэўнага накірунку. На трэцій ступені падрыхтоўкі настаўнікі гімназій, каледжаў, выкладчыкі інстытутаў, сярэдніх спецыяльных навучальных установ, педагогі-даследчыкі, магістры адукацыі. Суадносіны паміж прыкладнымі і фундаментальнымі ведамі змяняюцца на карысць фундаментальных у пропорцыі трох да аднаго. Па выніках атэстациі прысвойваецца ступень магістра адукацыі ці навукі. Ступень магістра можа быць выкарыстана як крытэрыяльны ўзровень у адукацыйнай іерархіі для супрацоўніцтва з еўрапейскімі ўніверсітэтамі. У якасці нарматыўнай асновы распрацоўкі вучэбных праграм у сістэме падрыхтоўкі будучых педагогаў па шматузроўневай сістэме выступаюць адукацыйныя стандарты, якім як ва ўсходній, так і ў заходній школах надаецца вельмі вялікая ўвага. У стандартах падаецца афіцыйна прызнаны мінімальны ўзровень адукаванасці выпускніка ВНУ, які забяспечвае яму магчымасць адаптавацца да сацыяльна-

эканамічных умоў працы і прафесійную кампетэнтнасць яго дзейнасці. У той жа час стандарты выступаюць у ролі эталона, з дапамогай якога можна меркаваць пра узровень уласнай адукцыі і якасць навучання ў той або іншай педагогічнай ВНУ. Уласна кожучы, па-за стандартам захаванне і развіццё нацыянальнай культурнай спадчыны немагчыма.

Стандарты фармуюцца ў працэсе практыкі падрыхтоўкі і прафесійной дзейнасці педагогаў.

Шматуздоўневая сістэма падрыхтоўкі педагогічных кадраў адкрывае шырокія магчымасці ў рацыяналізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу ў вышэйшых педагогічных навучальных установах. Нарэшце становіцца магчымым у аптымальнym варыянце спалучаць фундаментальную і прыкладную падрыхтоўку.

Даследаванне, якое было праведзена намі ў БДПУ, грунтавалася на палажэнні, у адпаведнасці з якім індыўідуальная асаблівасці развіцця вызначаюць асаблівасці індывідуальнага стылю педагогічнай дзейнасці, з аднаго боку, і дыферэнцыянувана ўплываюць на розныя паказчыкі эфектыўнасці прафесійной дзейнасці — з другога. Мы акцэнтавалі ўвагу яшчэ і на tym, што негатыўныя сацыяльна-псіхалагічныя рысы могуць быць абумоўлены дыспрапорцыяй у развіцці матывацыйнага і інтэлектуальнага кампанентаў творчай асобы, а менавіта ніzkім узроўнем сформаванасці мыслення пры высокім узроўні пераўтваральнай патрэбнасці.

Ідэя, якія мы тут выказалі, патрабуюць даследчыцка-эксперыментальнай праверкі. Для яе ажыццяўлення намі распрацавана шырокамаштабная праграма, якая цяпер паступова здзяйсняецца.

Моніка Банькоўскі-Цюліг (Цюрых)

Студэнты і студэнткі з Беларусі у швейцарскіх універсітэтах (XVI – пачатак XX ст.)

Што можа дакладчык са Швейцарыі сказаць змястоўнае ці хоць бы цікавае наконт асноўнай тэматыкі кангрэса — “Беларусь паміж Усходам і Захадам”? Паміж Беларуссю і Швейцарыяй, здаецца, ні ў мінулым, ні ў сучасным німа асаблівых сувязей. Праўда, здараліся контакты і сутычкі, але на іх падставе не ўзнікалі сувязі; былі яны занадта эпізадычны і мелі свае прычины хутчэй у вонкавых акалічнасцях, чым у добрахвотных імкненнях.

На-іншаму справа выглядае ў сферах вышэйшай адукцыі або, дакладней, студэнцкіх вандраванняў з Беларусі, што мелі мэтай азняймленне ці нават абмен з духам і культурый чужой краіны. За выключэннем Базельскага, швейцарскія універсітэты не карысталіся такой вядомасцю, як некаторыя здаўна вядомыя заходні- сярэдні- і паўднёваўрапейскія. Затое яны неаднаразова ў сваёй гісторыі з'яўляліся прыцягальнымі пунктамі якраз для студэнцкай моладзі з усходні- і паўднёва-ўсходніх Еўрапейскіх краін.

Пачатак такой з’явы можна аднесці да часоў Гуманізму і Рэфармацыі, калі Базельскі ўніверсітэт (заснаваны ў 1460 г.) і адчынены ў XVI ст. рэфармацкія “высокія школы” і акадэміі ў Жэневе, Лазане і Цюрыху прыцягвалі студэнтаў з Вугоршчыны, Трансільваніі, Чэхіі, Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага. Гэтая “хвала” зменшылася ў сярэдзіне XVII ст. у выніку Контррэфармацыі і Трыццацігадовай вайны, а часткова і з-за заняды прэстыжу згаданых устаноў.

Паўторны ўздым швейцарскія вышэйшыя школы зазналі ў выніку стварэння ліберальнай саюзной дзяржавы ў 1848 г., якое паспрыяла развіццю навучальнай сістэмы. Параўнальная свабодны клімат рэспубліканскай Швейцарыі, доступ жанчынам да вышэйшай адукацыі і прывілеі для чужаземцаў (да 1870-х гадоў ад іх патрабаваўся не атэстат сталасці, а толькі пасведчанне аб добрых паводзінах!) прываблівалі да вышэйшых навучальных устаноў перадавую інтэлігенцыю ўсходненіяўрапейскіх краін. Напярэдадні Першай сусветнай вайны ў іх вучыліся больш за дзве тысячы расійскіх грамадзян, што складала трэцюю частку агульнай лічбы студэнтаў.

Дадзенае даследаванне не прэтэндуе на вызначэнне ролі вышэйшай адукацыі ў Швейцарыі для беларускай інтэлігенцыі. Яго мэта — звярнуць увагу на адну забытую старонку беларускага “заходніцтва”.

Пра беларускасць ці ўсведамленне сябе беларусамі студэнцкай моладзі з 1550 да 1917 года больш-менш станоўча можна выказацца толькі тады, калі побач са скупымі звесткамі ўніверсітэцкіх матрыкуулай, на якія я апіраюся галоўным чынам, удалося б выявіць метрыкі, аўтабіографічныя сведчанні і іншыя крыніцы. Пад акрэсленнем “з Беларусі” я маю на ўвазе Беларусь не ў яе гістарычных межах або этнічным пашырэнні, а абшар сучаснай дзяржавы. Зразумела, што пры такім падыходзе выпадаюць з поля зроку “сапраўдныя” беларусы з Вільні, Беластока, Бельска, Смаленска і Дзвінска. Затое сярод улічаных мной студэнтаў з Беларусі, безумоўна, трапляюцца і небеларусы, бо пры інскрыбцыі ці ўпісанні ў матрыкуул заносілася не нацыянальнасць студэнта, а яго дзяржаўная належнасць. Апрача таго, не ва ўсіх матрыкуулах паслядоўна аддзелены графы “месца паходжання” і “месца папярэдняга жыхарства”.

Падставай для майго даследавання служылі друкаваныя матрыкуулы Базельскага ўніверсітэта за 1460–1818 гг.¹ і Жэнеўскай акадэміі за 1559–1878 гг.², а таксама скамп’ютэрыйзаваныя матрыкуулы Цюрыхскага ўніверсітэта за 1833–1917 гг. Ва ўніверсітэтах Берна, Фрыбура (Фрайбурга) і Нэшатэля (Нойен-

¹ Die Matrikel der Universität Basell / Im Auftrage der Universität Basel hrsg. Von H.G. Wackernagel. Basel, 1951–1980. Bd. 1–5. Выкарыстана і праца Włodarski. Polsko-bazylejskie więzi kulturalne i literackie w XVI wiek u. Kraków, 1987 (Rozprawy habilitacyjne UJ, 124).

² Le Livre du Recteur de l’Académie de Genéve (1559–1878) / Publié sous la direction de S. Stelling-Michaud. Genéve, 1959–1980. T. 1–6. (Travaux d’Humanisme et Renaissance, 33).

бурга) адсутнічаюць друкаваныя выданні матрыкуулаў, а пры праглядзе няпоўнага пераліку студэнтаў Лазанскай акадэміі “беларускія сляды” не выявіліся. Акрамя матрыкуулаў быў выкарыстаны спіс студэнтак Бернскага універсітэта за 1871–1914 гг.³ Улічваючы сціплую факталаґічную базу, якую, бяспрэчна, належала б дапоўніць дадзенымі з арыгінальных, рукапісных матрыкуулаў, студэнцкіх і зямляцкіх спісаў рознага тыпу, каталогаў доктарскіх прац і подобных крыніц, наступныя высновы маюць пераважна ілюстрацыйную каштоўнасць.

Першыя ў Швейцарыі студэнты з Беларусі вучыліся ў Базельскім універсітэце. Дзякуючы знакамітым выкладчыкам-гуманістам (Баніфацием Амербахом, Кандратам Пэліканам, Бэрнту Рэнану, Іагану Экалямпадам, а перадусім Эразмам Ратэрдамскім) ён стаў у канцы XV і на пачатку XVI ст. духоўным цэнтрам, які значна спрыяў і росквіту кнігадрукавання. Што тычыцца замежных студэнтаў, у прыватнасці, з усходне- і сярэдне-ўсходненеўрапейскіх краін, дык базельскія матрыкуулы таго часу іх паходжанне акрэсліваюць толькі агульна накшталт “Pannonius”, “Silesius”, “Polonus”, “Ruthenus”, “Lituanus” і г.д., што не заўсёды адпавядала сапраўднасці.

Першым “рутэнам”, зарэгістраваным Базельскай “Альма матэр”, быў студэнт 1553 г. Васіль Дравінскі, валынскі шляхціц, у будучым каралеўскі сакратар. Да славутых родаў належалі і ўпісаныя ўслед за ім “ліцвіны”. У 1560 г. паступіў ва універсітэт Фёдар Скумін-Тышкевіч, літоўскі падскарбі і навагрудскі ваявода, а ў 1563 г. — Ян Кішка, сын віцебскага ваяводы. Я.Кішка пасяліўся ў доме Курыёнэ, але неўзабаве, па рэкамендацыі гаспадара, пераехаў у Цюрых, да рэфарматара Булінгера. Заняткі ён наведваў са шматлікай світай, частка якой таксама ўключана ў спіс студэнтаў. Знаходзіўся ў ёй Кышыштаф Зяновіч, сын чачэрскага старосты, у будучым брэсцкі ваявода.

Потым спыніўся прыліў “рутэнаў” і “ліцвінаў” амаль на трыццаць год. Толькі з паступленнем у Базельскі універсітэт Яна Скуміна-Тышкевіча, сына Фёдара, пазнейшага ваяводы мсціслаўскага, троцкага і віленскага, у канцы XVI ст. распачалася новая хвала з Беларусі. Услед за Тышкевічам і матрыкууляваліся двое Радзівілаў — Ежы і Януш, абодва з лініі “на Біржах і Дубінках”, першы з іх — ваяводзіч навагрудскі і староста мазырскі, а другі — ваяводзіч віленскі і староста барысаўскі. Як Тышкевіч, так і Радзівілы завіталі са шляхецкай світай, што за імі запісалася ў базельскі матрыкул. Януша супрадажаў яго настаўнік, будучы паэт Данііл Набароўскі, які ў Базелі крыху раней, у 1595 г., атрымаў годнасць доктара медыцины. Відавочна, княжычы наведвалі не толькі выклады ў Калегіум Медыкум, але і секцыйныя курсы славутага анатама Каспра Баугінуса, што скіліла апошняга да прысвячэння Радзівілам свайго твора “Anatomes” (1597).

³ Bachmann B., Bradenahl E. Medizinstudium von Frauen in Bern 1871–1914. Bern, 1990.

На медыцynскім факультэце вучыліся таксама Самуэль і Войцех (Адальберт) Нарушэвічы, сыны смаленскага кашталяна, абодва кальвінісцкага веравызнання. Раней яны слухалі лекцыі ў Вроцлаве, Гейдэльбергу і Страсбургу. Адначасова з імі паступіў ва універсітэт Станіслаў Валовіч, сын слонімскага старосты⁴. “Базельскі паход” ліцвінаў на пераломе XVI і XVII стст. завяршылі брэсцкі падкаморы Мікалай Шуйскі, падляскі ваяводзіч Ян Радзімінскі, брэсцкі ваяводзіч Мікалай Зяновіч, тэолаг і затым міністр кальвінісцкіх збораў у Літве Бальтазар Красневіч, урэшце Кшыштаф Радзівіл, у асобе якога мы, мабыць, маем справу з народжаным у 1585 г. будучым віленскім ваяводам і польска-літоўскім гетманам.

У адрозненне ад базельскай, Жэнеўская вышэйшая школа пі акадэмія, заснаваная ў 1559 г. Кальвінам, аж да XIX ст. не карысталася прыхільнасцю студэнтаў з Усходняй і Сярэдне-Усходняй Еўропы, хаця кальвінізм, вядома, якраз там цешыўся папулярнасцю. Прычынай, можа, быў факт, што яна аддавала перавагу выхаванню пастараў і абаронцаў веры. Толькі ў XVIII ст., пад уплывам асветніцкіх ідэй, тут былі заснаваны іншыя факультэты. Ужо ў год ўзнікнення ў акадэмію паступілі два “рутэны”, а на схіле стагоддзя іх было троє: прыбылы з Базеля падляскі ваявода Ян Радзімінскі, ураджэнец Драгачына Даніла Язерскі і будучы бельскі ваявода Рафал Ляшчынскі. Пасля 1605 г. у Жэнеўскую вышэйшую школу не паступалі ні “рутэны”, ні “ліцвіны”, што магло б сведчыць і пра знікненне гэтых назваў. Нельга выключыць, што сярод нешматлікіх жэнеўскіх “Poloni” і “Polonais” XVII і XVIII стст. трапляліся і беларусы.

Хаця жэнеўскія і базельскія друкаваныя матрыкулы ўяўляюць сабой навуковыя выданні, насычаныя падрабязнай інфармацыяй, атрыманню якой, дарэчы, пасадзейнічалі і супрацоўнікі Польскай Акадэміі навук, усё ж у іх сустракаецца нямала памылак, недакладнасцей. Тычацца яны, у першую чаргу, студэнтаў-ураджэнцаў “крэсаў”, а часам нават і вядомых рускіх дзеячаў, тоеснасць якіх складальнікам выдання не ўдалося ўстанавіць. Калі абысці ўвагай грунтоўна даследаваных палякаў з “Кароны”, а таксама прозвішчы, гучанне якіх выразна сведчыць пра вялікарускае паходжанне, дык якраз застанецца той “астатак”, у якім могуць быць беларусы⁵.

Дзе-нідзе пададзеныя ў матрыкульных каментарыях звесткі пра студэнтаў з Беларусі адносяцца, вядома, да прадстаўнікоў вядомых польскіх ці спольшчаных родаў. Напрыклад, у 1832–1833 гг. на філасофскім факультэце вучыўся

⁴ Гл.: Die Matrikel der Universität Basel. Bd. 2 (1532/33–1600/01). S. 446 (“Stanislaus Wolowitz, c[onsiliarius] s[ecretus], Lituanus baro, nomen suum professus 24. Ianuarii 1597, eiusdem mensis die 29 peste obiit”).

⁵ Мяркуючы па анамастычных крытэрыях, “беларусамі” маглі быць наступныя студэнты (напісанне паводле жэнеўскіх матрыкулаў): Kléofas Depusza (1847), Adam Szurma (1859), Telesfor Belianowski (1860), Joseph Tschigewitsch (1863), George Kanonowitsch (1869), Marie Glinski (1874), Laure Gabrilovitsch (1875), Nadejda de Patzevitsch (1876).

Канстанты Грабоўскі, сын апошняга канюшага Вялікага Княства Літоўскага, які потым стаў памешчыкам Гродзенскай губерні і памагатым Мураўёвавешальніка. А пра нашчадка славутага роду з Гродзеншчыны Шарля Юндзіла сказана, што ён быў сынам натурализаванага ў швейцарскім Фрайбургу булага мінскага намесніка, вучыўся дакладным навукам спачатку ў Лазанскай, а потым, у 1845–1846 гг., у Жэнеўскай акадэміі, затым, стаўшы супрацоўнікам пазітыўіста Агюста Конта, урэшце здабыў прафесуру матэматыкі ў Парыжы.

Сярод дакументаў ёсць біяграфічная даведка пра пісьменніка Альгерда Абуховіча. Даследчыкі, мусіць, пераблыталі яго з аднафамільцам Юліянам, пазнейшым інспектарам маскоўскай чыгункі. “Наш” Абуховіч у якасці вольнага слухача ўвосень 1858 г. запісаўся на прыроду- і літаратуразнаўчы факультэт. Прабыў ён у Жэневе не “тры-чатыры гады”, як меркаваў яго біёграф Р.Родчанка⁶, а ўсяго толькі восем месяцаў. Паводле актаў жэнеўскай паліцыі, тая, на падставе пашпартта, выдадзенага 14 мая 1858 г. у Вільні, дала ў жніўні Абуховічу права на прыбыванне ў Жэневе. Але ўжо ў красавіку наступнага года слуцкі вандроўнік перабраўся ў Францыю⁷.

У 1883 г. у Жэнеўскім універсітэце, які ўзнік у 1873 г. на месцы акадэміі, абараніла дысертацию па медыцыне віцяблінка Анрыэта Жудра (1855–1928). Тэма яе працы — “Да пытання аб клінічным даследаванні шуму галопа”⁸. Аўтар разгледзела шкодныя вынікі тагачаснага вулічнага руху даволі яшчэ ціхай Жэневы. Паводле даследавання “Вышэйшая адукацыя жанчын у швейцарскіх універсітэтах”, Жудра выйшла замуж за жэнеўскага лекара Шарля-Эжена Сало (Saloz) і, мяркуючы па той жа крыніцы, “як першая жанчына-лекар на працягу сарака гадоў яна развівала плённую дзеянасць, выконваючы яе з глыбокім веданнем справы, пачуццём аваязку і годнасці”⁹. Пасля таго, як у 1867 г. першая студэнтка на кантыненце здала ў Цюрыхскім універсітэце доктарскі экзамен па медыцыне, швейцарскія вышэйшыя школы сталі магнітам для жанчын, прагных ведаў, у прыватнасці жыхарак Расійскай імперыі, якім універсітэцкая вароты на радзіме заставаліся зачыненымі да 1913 г. Большасць іх складалі яўрэйкі. Швейцарскімі школамі карысталіся і значная колькасць яўрэяў мужчынскага полу, шансы якіх паступіць у расійскія універсітэты з-за скандальных працэнтных нормаў рэзка зменшыліся. Пераважная частка расійскіх яўрэяў і яўрэек, вядома, паходзіла з “мяжы аселасці”, г.з.н. перш за ўсё з беларускіх і ўкраінскіх зямель.

Дзеля кароткага разгляду гэтай з’явы прывядзём некалькі дадзеных з матрыкуулаў Бернскага і Цюрыхскага універсітэтаў.

⁶ Родчанка Р. Альгерд Абуховіч-Бандынелі: Нарыс жыцця і творчасці. Мн., 1984. С. 88.

⁷ Archives d’Etat, Republique et Canton de Genéve, Registre Etrangers, Dh 13, f. 113.

⁸ de Joudra Henriette: Contribution à l’etude clinique du bruit de galop. Genéve, 1883. 220 p.

⁹ Das Frauenstudium an den Schweizer Hochschulen = Les Etudes des femmes dans les universités suisses. Hrsg. vom Schweiz. Verband der Akademikerinnen. Zürich, 1928. S. 146 f.

Адчынены ў 1834 г. Бернскі універсітэт у апошній чвэрці мінулага стагоддзя дзякуючы сваім ліберальным умовам паступлення і нядрэннай навуковай рэпутацыі стаў улюблёным вучылішчам расійскіх студэнтаў, а таму атрымаў найменне “школы рускіх дзяўчат”. Паводле даследавання аб пачатках бернскай вышэйшай адукцыі жанчын¹⁰, медыцынскі факультэт у 1871–1914 гг. налічваў 1625 асоб жаночага полу. Каля дзесятак часткі іматрыкуляваных, а менавіта 163 жанчыны пі дзяўчыны, паходзілі з Беларусі. Месцы іх нараджэння — Мінск, Віцебск, Магілёў, Гродна, Гомель, але таксама і меншыя гарады і мястэчкі (Горкі, Даўгінава, Друя, Лепель, Лоеў, Уваравічы, Шклов, Янавічы і інш.). На працягу ўказаных 44 гадоў доктарскі экзамен па медыцыне тут здавала 461 кандыдатка, з якіх 45 паходзіла з Беларусі. Дзве беларускія выпускніцы 1910 г., мінчанка Сара Шкловская і віцябліянка Цылія Беленькая, здалі яго на выдатна. Амаль усе дысертациі абавязаліся на швейцарскі матэрыял, значыць, былі накіраваныя на распазнанне і лячэнне хвароб, распаўсюджаных сярод швейцарскага насельніцтва¹¹. Выходзіць, да развіцця і дасягнення ў тагачаснай медыцынскай навукі ў Швейцарыі ўнеслі свой уклад і студэнткі з Беларусі.

Аднак нямногія з ураджэнак Беларусі здабылі сабе імя або ў Швейцарыі, або ў іншых замежных краінах. Да выключэння, напрыклад, адносіцца гамельчанка Соф'я Гяцова, прызначаная ў 1912 г. прыват-дацэнтам кафедры эксперыментальнай паталагічнай анатоміі ў Бернскім універсітэце, а пазней запрошаная ў новаўтвораны Іерусалімскі універсітэт.

Былі выдатныя “бернскія” выпускніцы і па другіх навуковых дысцыплінах. Гэта сёстры Іда і Любоў Аксельрод з Дунілавіч. Абараніўшы дысертациі ў 1902 г., абедзве яны пісалі філософскія і літаратуразнаўчыя працы і адыгралі прыкметную ролю ў меншавіцкай фракцыі РСДРП. Малодшая Іда нейкі час загадвала літаратурнай часткай бернскага сацыял-дэмакратычнага органа “Бернер Тагвахт”. Яна аўтар пасмяротна выдадзенага даследавання пра творчасць Готфрыда Келера¹².

Шырокай вядомасцю ў Швейцарыі карысталася філосаф Ганна Тумаркіна (1875–1951), ураджэнка Дуброўны. Доктарскую (кандыдацкую) ступень Бернскага універсітэта яна атрымала ў 1895 г., а трэх гады пазней там жа абараніла і габілітацийную працу. Яна была першай жанчынай-прафесарам не толькі ў

¹⁰ Bachmann B., Bradenahl E. Medizinstudium von Frauen in Bern 1871–1914. Bern, 1990.

¹¹ Прыклады могуць быць такія: “Аб спадзе сухотаў на працягу апошніх трох дзесяцігоддзяў — у адносінах да прафесіі і полу” (Дзіна Зандберг з Пінска, 1890), “Статыстыка ўсіх смяротных выпадкаў у Швейцарыі з 1900 да 1908 г., выкліканых вушнымі захворваннямі” (Лідзія Тан-Цімурава-Трэкіна з Слуцка, 1909) і інш.

¹² Аксельрод И.И. Готфрид Келлер // Аксельрод И.И. Литературно-критические статьи. Мн., 1923. С. 37–81.

Берне, але і ва ўсёй Швейцарыі, ды нават (калі выключыць яе суайчынніцу С.Кавалеўскую) — ва ўсёй Еўропе. У сваіх навуковых працах яна аддавала перавагу пытанням філасофіі рамантызму, эстэтыкі, псіхалогіі, а таксама адметнасці і своеасаблівасці швейцарскай філасофскай думкі¹³. Апрача таго, яна прымала актыўны ўдзел у швейцарскім жаночым руху. Імя яе ў Беларусі, здаецца, невядома. Як, зрешты, і імя яе папярэдніка на бернскай кафедры Роберта Зайчыка (1868–1965), ураджэнца Мсціслава. Пасля дацэнтуры ў Бернскім універсітэце ў 1895–1914 гг. Зайчык узнічальваў кафедру “сучасных літаратур” Федэральний політэхнічнай школы ў Цюрыху, а потым, да 1925 г., выкладаў філасофію і эстэтыку ў Кельне. Вярнуўшыся ў Швейцарыю, ён плённа працаў як пісьменнік, закранаў філасофска-палітычныя, грамадска-культурныя, мастацкі і літаратуразнаўчыя пытанні агульнаеўрапейскага абсягу¹⁴. У сваім даследаванні “Майстры швейцарскага пісьменства XIX стагоддзя” (1894) Р.Зайчык адным з першых адстойваў тэзіс пра самастойнасць швейцарскай літаратуры.

Шмат ураджэнцаў Беларусі вучылася ў Цюрыхскім універсітэце. З 1833 г., даты яго заснавання, да 1917 г. у ім вучыліся больш за тры тысячи “расійцаў”, што складаўосьмую частку цюрыхскіх студэнтаў таго часу. У іх ліку — прыблізна 360 студэнтаў і студэнтак з Беларусі. Хаця ў цюрыхскіх матрыкулах і ўказываюцца месцы, адкуль паходзяць навучэнцы, але не ва ўсіх выпадках можна вызначыць дакладна — або яны не ўпамінаюцца ў атласах і геаграфічных слоўніках XIX ст.¹⁵, або іх нельга адрозніць ад аналагаў на других абшарах Расійскай імперыі. Сярод беларускіх гарадоў вядучае месца зноў займаюць Мінск, Магілёў, Віцебск, Гродна, Гомель, Пінск, Бабруйск. Двумачатырма студэнтамі праdstаўлены Быхаў, Ветка, Дрыса, Жлобін, Койданава, Ляды, Нясвіж, Радашковічы, Сіроціна, Чэркау. Як у выпадку з Бернскім універсітэтам, частка, што прыпадае на ўсходнія студэнтства, была вельмі значнай — 91 працэнт.

Першы студэнт з Беларусі з’явіўся ў Цюрыхскім універсітэце ў 1859 г. У 1880-я гады колькасць навучэнцаў з Беларусі прыкметна ўзрасла і дасягнула

¹³ Tumarkin Anna. Wesen und Werden der schweizerischen Philosophie. Frauenfeld, 1948; Herder und Kant (Diss., Bern, 1896); Die romantische Weltanschauung. Bern, 1920; Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Psychologie. Leipzig, 1923; Die Methoden der psychologischen Forschung. Leipzig, 1929.

¹⁴ Гл.: Saitschick Robert. Die Weltanschauung Dostojewkis und Tolstois. Neuwied, 1893; Menschen und Kunst der italienischen Renaissance. 2 Bd. Berlin, 1903–1904; Die geistige Krise der europäischen Menschheit. Zürich, 1924; Austieg und Niedergang des Bolschewismus. Zürich, 1952.

¹⁵ Для ўдакладнення няпэўных тапонімаў выкарыстыны: Andrees Allgemeiner Handatlas in 126 Haupt- und 137 Nebenkarten, nebst vollständigem alphabetischem Namenverzeichnis. Bielefeld, Leipzig, 1899; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. I–XV. Warszawa, 1880–1902 і інш. Значную дапамогу аказаў даведнік Beider A. Dictionary of Jewish Surnames from the Russian Empire. N.Y., 1993.

сваёй вяршыні ў 1913 г. (39 “беларускіх” іматрыкуляцый). Спакуса расказаць пра некалькіх выпускнікоў падрабязней вельмі моцная. Аднак трэба тут абмежавацца кароткім пералікам імён. Часам уражанні ад цюрыхскай вучобы ці Швейцарыі наогул знайшлі сваё адлюстраванне ў тагачасных “рэпартажах” ці пазнейшых успамінах. Прыгадаю хаця б мемуары віцебскага філосафа Мікалая Лоскага і артыкулы магіляўчаніна Рыгора Гурэвіча ў рускамоўных яўрэйскіх часопісах¹⁶.

Сярод жаночай часткі цюрыхскіх студэнтаў належыць назваць мінчанку Тацяну Разенталь (1884–1920), вучаніцу Карла Густава Юнга, адну з першых расійскіх псіхааналітыкаў, а таксама пінчанку Хану Вейцман, выдатнага біяхіміка, сястру першага презідэнта Ізраіля Хайма Вейцмана. Больш чым упамінання заслугоўваюць мінчанкі Юзэфа Кодзіс-Кшыжаноўская (1865–?), будучая загадчыца філософскай кафедры Чыкагскага юніверсітэта¹⁷, і ўраджэнка Гродна Фейга Ліфшиц (1878–1964, замужам Фрыш), якая пазней, уцёкшы з фашистыкай Германіі ў Швейцарыю, перакладала на нямецкую мову шматлікія шэдэўры рускай літаратуры¹⁸. Адна беларуская студэнтка, урэшце, увайшла ў швейцарскую літаратуру: лідская матэматычка Кацярына Германіская, якая ў Цюрыху выйшла замуж за аўстрыйскага сацыял-дэмакрата і пазнейшага палітычнага забойцу Фрыца Адлера, паслужыла прататыпам рэвалюцыянеркі Каці ў рамане “Швейцарскае люстра” Мейнрада Інгліна (1838)¹⁹.

Спадзяюся, што мае заўвагі, хай сабе і павярхоўныя, засведчылі, што замежная вучоба беларусаў і іх суайчыннікаў іншых нацыянальнасцей заслугоўвае з боку даследчыкаў большай увагі, чым яна карысталася дагэтуль. З-за таго, што ў Беларусі да 1921 г. амаль адсутнічалі вышэйшыя навучальныя ўстановы, беларуская інтэлігенцыя была вымушана здабываць сабе веды ў бліzkім ці далёкім замежжы. Як бачна на прыкладзе Швейцарыі, яна нярэдка спрычынялася да развіцця навукі ў іншых краінах — ці то дысертацыямі і іншымі даследаваннямі, ці то сваёй практычна-прафесіянальнай дзейнасцю. Тая ж частка яе, што вярнулася пасля заканчэння вучобы дамоў, шмат што са здабытага за мяжой з плёнам прымяніла на радзіме. У рамках даследаванняў аб фармаванні беларускай інтэлігенцыі ці, дакладней, інтэлігенцыі ў Беларусі і яе духоўных арыенціраў, нельга не браць пад увагу тэму “студэнцкіх вандраванняў”.

¹⁶ Лосский Н.О. Воспоминания: Жизнь и философский путь. Мюнхен, 1968; Гуревич Г.Е. Среди революционеров в Цюрихе // Еврейская летопись. Т. 4, Л.; М., 1926; Шур Шейна-Хася [студэнтка з Магілёва]. Воспоминания. Курск, 1928 [аб вучобе ў Жэнеўскім і Бернскім універсітэтах].

¹⁷ У 1893 г. яна здабыла ступень доктара Цюрыхскага ўніверсітэта.

¹⁸ Пра Ф.Ліфшиц-Фрыш гл.: Riggenbach H. Fega Frischrussische Uebersetzerin im Schweizer Exil // Asyl und Aufenthalt. Die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19 und 20 Jahrhundert. Hrsg. von M. Bankowski, P. Brang, C. Goehrke. Basel, 1994. S. 173–189.

¹⁹ Leisi I. Die beiden Fassungen von Meinrad Inglins “Schweizerspiegel” // Neue Zürcher Zeitung. 1972. 3 dec.

Вольга Гапоненка (Мінск)

Ураджэнцы Беларусі ва ўніверсітэтах Усходний і Заходний Еўропы

Гісторыя грамадства — гэта гісторыя развіцця яго сацыяльнага і навуко-ва-тэхнічнага быцця. Погляд на яе як на гісторыю інтэлектуальнай дзейнасці, а не як на паслядоўны працэс класавай барацьбы з непазбежнымі сацыяльнымі рэвалюцыямі — падстава для асэнсавання многіх праблем мінулага і сучаснага. Таму ва ўмовах нацыянальна-культурнага адраджэння асаблівую актуальнасць набывае вывучэнне гісторыі навуковай думкі і арганізацыі науки ў Беларусі. Гэтая праблема з'яўляецца адным са звеняй разумення таго, як ішло фармаванне гістарычнай свядомасці і самасвядомасці беларускага этнасу.

Гісторыя айчыннай вышэйшай адукацыі і навуковых даследаванняў — гэта гісторыя ўзлёту навуковай думкі, гісторыя знішчэння здабыткаў культуры і адраджэння лепшага на новай ступені. Нібыта ў люстэрку, тут адбіліся ўсе змены, што адбываліся ў сацыяльна-палітычным і эканамічным жыцці краіны. Беларусь сёння — гэта краіна з высокім інтэлектуальным патэнцыялам. Яе навуковыя школы ў галіне тэарэтычнай і лазернай фізікі, оптыкі і спектр-раскалі, алгебры і тэорыі лічбаў ужо даўно прызнаны ў навуковым свеце. Значных поспехаў дамагліся біёлагі, хімікі, медыкі.

Багатая і своеасаблівая навуковая школа Беларусі творча ўвабрала ў сябе вопыт розных школ і краін. Яе стваралі не толькі беларусы, але і рускія, паліакі, немцы, французы, італьянцы, яўрэі. Тут працавалі арыгінальныя мысліцелі, умелыя хірургі і тэрапеўты, таленавітыя вучоныя і даследчыкі. Шэраг выдатных дзеячаў навукі, літаратуры, мастацтва, палітыкаў дала свету Беларусь. Знайсці узаемасувязь і ўзаемаўплыў гэтых працэсаў, далучыць навуковую і культурную спадчыну, пакінутую ўраджэнцамі Беларусі, да беларускай культуры як яе неад'емную частку — задача, актуальнасць якой пацвярджается часам.

У дадзенай працы ўпершыню праводзіцца гістарычна-навуковы аналіз ролі ўніверсітэтаў Заходній і Усходній Еўропы ў адукацыйных працэсах ў Беларусі, разглядаецца ўклад ураджэнцаў Беларусі — прафесараў і выкладчыкаў замежных ўніверсітэтаў — у развіццё фундаментальнай навукі, тэхнікі і медыцыны свету, у культурнае жыццё розных краін. Многія з імёнаў вучоных і дзеячаў адукацыі тут упершыню ўводзяцца ў навуковы ўжытак, звязаюцца з беларускай нацыяй¹.

¹ Артыкул падрыхтаваны па матэрыялах біяграфічных даведнікаў “Polski słownik biograficzny”, “Słownik biologów polskich”, “Słownik polskich pionierów techniki”, “Русского биографического словаря”, матэрыялаў С.-Пецярбургскага аддзялення архіва АН,

Значны ўздым у навуцы і вышэйшай адукцыі ў Расійскай імперыі, у склад якой пад назовам “Паўночна-Захоўні край” уваходзіла і Беларусь, прыпаў на пачатак XIX ст. Прычины таго былі ў сацыяльна-еканамічным і палітычным жыцці краіны, а таксама ў натуральным ходзе развіцця навуковай думкі.

Гэта быў час буйных зрухаў у сусветным прыродазнаўстве. Да статкоў прыгадаць такія факты, як апублікаванне “Паходжання відаў” Ч.Дарвіна (1859), адкрыццё рэнтгенаўскіх промняў (1895), радыёактыўнасці (1896) і радыю (1889). Ідэя эвалюцыі, якая ўзнікла ўжо ў папярэднюю эпоху, атрымала поўную перамогу. Перыядычны закон, тэорыя хімічнай будовы спрыялі ўмацаванню дыялектычнага разумення з'яў прыроды. Законы электрамагнітнага поля, сформуляваныя Дж.Максвэлам, паклалі пачатак новаму перыяду ў гісторыі фізікі. На мяжы XIX–XX стст. вучоныя адкрылі невядомыя раней дыскрэтныя элементы матэрыі. Супольнымі намаганнямі матэматыкаў і фізікаў былі значна пашыраны ўяўленні класічнай механікі аб руху, просторы і часе.

Развіццё капіталістычных адносін, патрабаванні эканомікі з'явіліся магутным штуршком для выкарыстання дасягненняў навукі і тэхнікі. Стварэнне новых галін, рост дзяржаўнага апарату запатрабавалі павелічэння колькасці адукаваных людзей. Прагрэс навукі і развіццё формаў яе арганізацыі вызначаліся не толькі эканамічнымі патрабаваннямі. На пашырэнне навуковых даследаванняў істотна паўплывалі і ўнутраныя заканамернасці развіцця самой навукі. Логіка яе развіцця вылучала праблемы, якія можна было вырашыць толькі праз пашырэнне і ўдасканаленне арганізацыі навуковых устаноў, падрыхтоўку большай колькасці вучоных. Вынікам стала пашырэнне сеткі навучальных устаноў.

Да старэйшых, Маскоўскага і Дэрптскага ўніверсітэтаў былі дададзены Пецярбургскі (1819), Віленскі (1801), Харкаўскі (1805), Казанскі (1804), Кіеўскі (1834), Наварасійскі (1861) і Томскі (1888) ўніверсітэты. З'явіліся новыя для расійскай вышэйшай школы тэхнічныя інстытуты — Харкаўскі тэхналагічны (1885) і політэхнічны ў Рызе (1896), Кіеве (1899) і Томску (1900).

Цэнтральная гістарычнага архіва Ленінградскай вобласці, гістарычных архіваў ў Мінску і Гродне, кніг: Рождественский В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX вв. СПб., 1912; Биографический словарь преподавателей и профессоров Императорского С.-Петербургского университета за 1869–1894. Т. 1–2. СПб., 1896, 1899; Биографический словарь преподавателей и профессоров Императорского Московского университета: 1755–1855. Ч. 1–2. М., 1855; Биографический словарь преподавателей и профессоров Юрьевского, бывшего Дерптского университета: 1802–1902. Т. 1–2. Юрьев, 1902; Биографический словарь преподавателей и профессоров университета Святого Владимира: 1834–1884. Киев, 1884; Загоскин Н.П. Биографический словарь преподавателей и профессоров Казанского университета. Ч. 1–2. Казань, 1902; Биографический словарь преподавателей и профессоров Харьковского университета. Т. 1–4. Харьков, 1902–1908.

Вучэбным і адміністрацыйным цэнтрам Віленскай навучальнай акругі, у склад якой уваходзілі Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская губерні, на пачатку XIX ст. становіцца Віленскі ўніверсітэт. Ён адыграў выключочную ролю ў культурным развіціі Беларусі, распаўсюджанні прыродазнаўчай адукцыі, падрыхтоўцы настаўнікаў для гімназій Віленскай навучальнай акругі і самога ўніверсітэта. У выніку ўдзелу выкладчыкаў і студэнтаў ўніверсітэта ў лістападскім паўстанні, якое ахапіла і беларускія землі, урадавым указам 1832 г. ён быў зачынены. За гады свайго існавання ён даў свету многіх таленавітых навукоўцаў. У першую чаргу згадаем М.Пачобута-Адляніцкага — заснавальніка віленскай астронамічнай школы і першага дырэктара Віленскай абсерваторыі, І.Дамейку — геолага, прафесара ўніверсітэта ў Сант'яга, С.Горскага, будучага дырэктара Батанічнага сада Віленскага ўніверсітэта, чые наўковыя даследаванні значна ўзбагацілі веды пра флору Беларусі, паэта А.Міцкевіча, заснавальніка фізічнай школы ў Вільні В.Міцкевіча, лаўрэата дзяржмідаўской прэміі М.Ястржэмскага — аўтара першага ў Расіі дапаможніка па будаўнічай механіцы “Курс практичнай механікі” (1837), І.Гайдэталя — інжынера, генерал-маёра, кіраўніка работамі па ўдасканаленні канала Агінскага, юрыста С. Казакевіча, лекара і батаніка, доктара медыцыны і хірургіі Дэрпцкага ўніверсітэта Ё.Лібошыка, дэкана фізіка-матэматычнага факультэта Віленскага ўніверсітэта М.Палінскага і многіх іншых.

Праз трыццаць гадоў такі самы лёс напаткаў першую ў Расіі навучальную ўстанову сельскагаспадарчага профілю — Земляробчы інстытут у Горках (Магілёўская губерня). Беларусь засталася без сваёй вышэйшай навучальнай ўстановы і была фактычна ператворана ў калонію. “Адсталая ўскраіна царскай Расіі” — такая пашыраная характарыстыка замацавалася за Беларусью не на адно дзесяцігоддзе, хаця ўзворень пісьменнасці тут быў вышэйшы, чым у Маскоўскай губерні і няшмат саступаў Пецярбургскай. Выхаванцы гімназій вымушаны былі працягваць вучобу за яе межамі — у навуковых цэнтрах свету.

Аналы старадаўніх ўніверсітэтаў Заходняй Еўропы ў Берліне, Гэйдэльбергу, Гётынгене, Стакгольме, Парыжы, Празе, Кракаве, Варшаве захоўваюць звесткі пра ўраджэнцаў Беларусі, якія тут атрымалі вышэйшую адукцыю. Сярод выхаванцаў Берлінскага ўніверсітэта трэба згадаць імёны аднаго з заснавальнікаў фізікі нізкіх тэмператур, прафесара і загадчыка фізічнага інстытута Ягелонскага ўніверсітэта Ж.Урублеўскага і першай жанчыны-сябра Акадэміі навук, прафесара Стакгольмскага ўніверсітэта С. Кавалеўскай, якая ўнесла значны ўклад у вывучэнне механікі цвёрдага цела, прафесара Ветэрынарнага інстытута ў Дэрпце А.Краеўскага, лекараў І.Юндзіла і Ф.Негалеўскага. У Парыжскай Сарбоне атрымаў грунтоўныя веды па медыцыне адкрывальнік метаду фармавання адбіткаў жывой прыроды ва ўмовах электрычнага разраду Я.Наркевіч-Ёдка. У ёй вучыліся лінгвіст Р.Каліна, бу-

дучы прафесар Віленскага універсітэта астроном В.Каршэўскі, хімік і публіцыст, прафесар Тэхналагічнага інстытута ў Томску А.Асяндойскі.

Стажыроўку ў Гэйдельбергскім універсітэце меў хімік Эдвард Урублеўскі. Курс Варшаўскага універсітэта скончыў трэці з братоў Урублеўскіх — Станіслаў, які кіраваў на пачатку XX ст. вайсковай прамысловасцю Польшчы, літаратар Л.Каратынскі, адвакат Л.Папеецкі, гісторык і географ, прафесар Варшаўскага політэхнічнага інстытута Т.Ліпінскі. Страсбургскі універсітэт скончыў стваральнік тэоріі нелінейных ваганняў Л.Мандэльштам. У Кёнігсбергскім універсітэце вучыўся, а потым быў прафесарам у Гётынгенскім універсітэце Г.Мінкоўскі, якому належыць распрацоўка матэматычнай інтэрпрэтацыі спецыяльнай тэорыі адноснасці ў межах уяўленняў аб чатырохмернай прасторы-часе.

Лекцыі вядомых вучоных Еўропы ў Берліне, Гэйдельбергу, Гётынгене, Вене і Кембрыджы слухалі В.Ермакоў, з імем якога звязаны фундаментальныя даследаванні ў галіне тэорыі радоў, дыферэнцыйных раўнанняў, тэорыі функцый і алгебры, У.Садоўскі — адкрывальнік эфекту вярчальнага ўздзеяння паліярызаванай светлавой хвалі на пласціну, праз якую ён праходзіць, І.Яркоўскі, выпускнік Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, які яшчэ да адкрыцця электрона працаваў тлумачэнне перыядычнасці ўласцівасцей хімічных элементаў праз падабенства атамных структур.

Міграцыя інтэлігенцыі ў навучальныя ўстановы была нешматлікай і складала толькі некалькі працэнтаў у агульным эміграцыйным працэсе. Асноўнымі месцамі, дзе ўраджэнцы Беларусі маглі атрымаць вышэйшую адукацыю, заставаліся універсітэты Усходняй Еўропы. У розныя перыяды з іх ліку тут вучылася ад 5 да 10 працэнтаў агульнай колькасці студэнтаў расійскіх універсітэтаў. Сярод выхаванцаў гэтых установу былі вучоныя, чые імёны трывала ўвайшли ў біяграфічныя даведнікі і слоўнікі.

Базавай навучальнай установай для беларускіх губерняў становіща ў 30-я гады XIX ст. Кіеўскі універсітэт Святога Уладзіміра, куды былі накіраваныя частка бібліятэкі, калекцыя манет і медалёў, прылады фізічнага кабінета, абсталяванне хімічнай лабараторыі і мінералагічны кабінет Віленскага універсітэта. Сярод яго выхаванцаў прыгадаем імёны вядомых вучоных фізіка Ж.Урублеўскага, матэматыка В.Ермакова, астронома і геафізіка О.Шмідта, дзеяча асветы, выкладчыка гімназій у Рызе, Вільні і Варшаве У.Ліхтаровіча і многіх іншых.

Асаблівыя прэстыж меў у тыя часы Пецярбургскі універсітэт. Толькі яму было дазволена рыхтаваць “выкладчыкаў для ўсіх навучальных установ Імперыі”, а не для пэўнай навучальнай акругі. Пецярбургскі універсітэт скончылі прафесар Дэрпіцкага універсітэта А.Садоўскі, прафесар Пецярбургскага тэхналагічнага інстытута, аўтар кніг па механіцы І.Яўневіч, рэктар Казанскаага універсітэта Д.Дубяга, заснавальнік савецкай школы тэарэтычнай

электратэхнікі У.Міткевіч, піянер-канструктар электрычных машын, сябра Міжнароднага таварыства электрыкаў В.Речнёўскі, арганізатар аптычнай пра- мысловасці Расіі Аляксей Гершун і яго сын, заснавальнік савецкай гідраоп- тыкі Андрэй Гершун. Тут складваліся першыя навуковыя школы ў розных галінах ведаў — матэматыцы, фізіцы, хіміі². Неабходныя прадумовы для ўзнікнення навуковай школы былі звязаны з актыўным развіццем навуковых даследаванняў і вышэйшай адукациі.

Выхаванцамі Маскоўскага ўніверсітэта былі дзеяч аховы здароўя Польшчы М.Ласкі, матэматык М.Пагарэльскі, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта, адзін з стваральнікаў тэорыі аналітычных функцый В.Ермакоў. В.Ермакоў прымаў актыўны ўдзел ў арганізацыі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, з'явіўся аўтарам першага вучэбнага плана фізіка–матэматычнага факультэта. У савецкі час студэнтамі Маскоўскага ўніверсітэта былі акадэмікі Расійскай Акадэміі навук фізікі В.Гальданскі і Я.Зельдовіч, акадэмікі АН Беларусі М.Ярмоленка і М.Паўлючэнка.

Значную ролю ў падрыхтоўцы вучоных і прафесараў ўніверсітэтаў Расіі адыграў Дэрпцкі ўніверсітэт. Вышэйшую адукацию ў сценах гэтай навучаль-най установы атрымалі акуліст, ардынатар Інстытута афтальмалогіі ў Варша-ве Вітаўт Наркевіч-Ёдка, мастак і фатограф Л.Крашэўскі, гісторык і архівіст, супрацоўнік бібліятэкі Варшаўскага ўніверсітэта М.Круповіч, батанік У.Ро-зэт. Шмат з яго выхаванцаў працавалі настаўнікамі беларускіх гімназій (М.Рэ-чынскі, Р.Кунцэвіч, П.Вагнер, І.Галаўацкі, А.Сцяпанана і інш.), а таксама По-лацкага кадэцкага корпуса (П.Іваноў, К.Тэйхман, Г.Штукеў).

Казанскі ўніверсітэт скончыў настаўнік Шляхецкага інстытута ў Вільні К.Чаховіч — адзін з пачынальнікаў спектраскапіі атамаў і малекул ва ўзбу-джаным стане. У Харкаўскім ўніверсітэце вучыўся археолаг і філолаг, прафе-сар таго ж ўніверсітэта Ю.Юргевіч.

Задача ўніверсітэтаў не абмяжоўвалася толькі падрыхтоўкай кваліфіка-ванных настаўнікаў. Асноўнае бачылася ў распрацоўцы сістэмы падрыхтоўкі ўлас-най навуковай школы. Найбольш таленавітая моладзь заставалася ва ўніверсітэтах для падрыхтоўкі да навуковай ступені. Тут яе прадстаўнікі мелі магчымасць сфармавацца як вучоныя, дасягнуць значных поспехаў ў навуко-вых даследаваннях.

² Апошнім часам праблеме “навуковая школа” слушна надаецца шмат увагі, бо м-навіта навуковыя школы адыгралі кіруючу роль ў развіцці навукі. Аднак разгляд гэта-га пытання пакуль абмяжоўваецца аналізам навуковой спадчыны лідэра школы і некаторых найболыш выдатных яе прадстаўнікоў. Але толькі праз фізічную школу Ф.Петрушэўскага ў Пецярбургскім ўніверсітэце за гады яе існавання прайшло амаль 3,5 тыс. чалавек. Многія з іх былі ўраджэнцамі Беларусі і пасля заканчэння ўніверсітэта выкладалі ў беларускіх гімназіях. У сувязі з гэтым здаецца цікавым у перспектыве пад-рыхтаваць поўныя спісы студэнтаў з Беларусі. Адзначым, што вопыт складання падоб-ных спісаў ужо ёсьць ў прыбалтыскіх дзяржавах.

Многія з прафесараў універсітэтаў таксама былі беларускага паходжання. Яны ўнеслі істотны ўклад у развіццё сістэмы вышэйшай адукацыі і праводзілі цікавыя навуковыя даследаванні. У Пецярбургскім універсітэце батаніку выкладаў В.Баранецкі, мовазнаўства — У.Гіргас, астрономію — Д.Дубяга, гісторыю — Я.Замыслоўскі, заалогію — А.Кавалеўскі, геалогію — У.Кавалеўскі. Сярод прафесараў Маскоўскага універсітэта — фізік І.Весялоўскі, хімік Р.Гейман, матэматык П.Пагарэльскі, анатам Л.Сяўрук.

Рэктарам Дэрпіцкага універсітэта быў А.Будзіловіч. Фізіку чытаў прафесар А.Садоўскі, гісторыю права — прафесар А.Змачынскі. Прапрэдтарам Дэрпіцкага анатамічнага інстытута быў абранны А.Вішнеўскі.

Пэўную долю ў адукацыю моладзі ўнеслі прафесары універсітэта Св. Уладзіміра ў Кіеве І.Абламовіч, С.Багенскі, С.Выжэўскі, В.Дамброўскі, С.Зяновіч, І.Лазарэвіч, Р.Чугаевіч, І.Станкевіч, прафесары Харкаўскага універсітэта Я.Рагоўскі, А.Шагін, А.Міцкевіч, Л.Лазарэвіч, прафесары Казанскага універсітэта В.Кавалеўскі, П.Вагнер і многія іншыя.

Кожны універсітэт меў неблагую навуковую базу. Гэта дазваляла прафесарам і выкладчыкам праводзіць навуковыя даследаванні. Лабараторыі, навуковыя кабінеты, абсерваторыі, клінікі універсітэтаў Вільні, Казані, Дэрпта, Пецярбурга, Масквы і інш. з'явіліся месцамі ўзнікнення новых галінаў ведаў, навуковых адкрыццяў³. Менавіта таму многія адкрыцці ў той час былі зробленыя ў сценах універсітэтаў, а прафесары і ад'юнкты вышэйшых навучальных установ папаўнялі шэрагі сябровой Пецярбургскай Акадэміі навук.

Згодна з Рэгламентам Пецярбургскай Акадэміі навук кожны з абранных сябровой акадэміі “павінен быў быць вядомы ў навуковых колах сваімі адкрыццямі ці вынаходніцтвамі”. Толькі ў XIX ст. яе сябрамі былі абранны ўраджэнцы Беларусі батанік К.Мейер, заолаг А.Кавалеўскі, мовазнаўца І.Кавалеўскі, матэматыкі В.Ермакоў і В.Энгельгард, астроном В.Вішнеўскі, гісторыкі Я.Замыслоўскі і М.Кутарга⁴.

Шмат ураджэнцаў Беларусі паспяхова вывучаюць таямніцы прыроды ў вядучых навуковых установах Усходній і Заходній Еўропы і сёння. Професарам Брусьельскага універсітэта, дырэктарам Міжнароднага інстытута фізікі і хіміі з’яўляецца член Бельгійскай Акадэміі навук, лаурэат Нобелеўскай прэміі

³ У другой палове XIX ст. Расія значна ўступала заходнім краінам па колькасці універсітэтаў, навуковых таварыстваў, навуковых лабараторый і метэастанцыяй. Поступі навуковых даследаванняў былі дасягнуты ў гэты перыяд не за кошт арганізацыйных мерапрыемстваў, а часам насуперак ім. Далейшы ўздым універсітэцкай навукі з’яўлюецца вынікам не дзеяння новых статутаў універсітэтаў, а агульна-сацыяльнага развіцця грамадства, таленавітасці, самаадданасці прафесараў, іх улартасці і настойлівасці ў пераадоленні перашкод.

⁴ Гл.: Модзалевскій Б.Л. Спісок членов Императорской Академии наук: 1725–1907. СПБ., 1902.

I.Прыгожын. Віцябліяніну, акадэміку Расійскай АН В.Гальданскаму належыць адкрыццё з'явы двухпратоннай радыёактыўнасці. Сярод стваральнікаў атамнай бомбы ёсьць імя А.Брыша. Квантава-электрадыманічную тэорыю тэрмічнага выпраменяньня стварыў ураджэнец Ліды акадэмік РАН А.Мігдал. Выкладчыцкую дзейнасць ў філіі Мэрылендскага універсітэта ў Франкфурце-на-Майне вядзе ўраджэнец Навагрудчыны былы дырэктар Віленскай беларускай гімназіі Б.Кіт.

Навука інтэрнацыональная, але кожны вучоны мае сваю радзіму. Для Жыгімonta і Эдварда Урублеўскіх, Уладзіміра і Аляксандра Кавалеўскіх, Івана Яркоўскага і Ігнація Дамейкі і многіх-многіх іншых гэта — Беларусь. Шматпакутная, яна паступова вяртае сабе гістарычную памяць, а разам з ёй і імёны сваіх сыноў. Вывучэнне іх навуковай спадчыны — справа нялёгкая, але вартая намаганняў.

Рэм Сіманаў (Масква)

“Арыфметыка” Я.Накцыяновіча (1759 г.) як крыніца па гісторыі матэматыкі Беларусі, Літвы і Расіі

У старажытнасці людзі прыдумалі абак — прыстасаванне для лічэння з дапамогай дробных дапаможных прадметаў: каменьчыкаў, пладовых костачак, бабоў, спецыяльных жэтонаў і да т.п. Спосаб патрабаваў дастатковай колькасці лічыльных элементаў, роўнай паверхні (зямля, стол, лава, асобая дошка) і пэўных вылічальных здольнасцей. Грэчаская назва “абак”, відаць, узыходзіць да старажытнаяўрэйскага слова “пыл”. Гэтае значэнне, хутчэй за ўсё, звязана з маляваннем лічыльных элементаў на пяску або пыле, у выглядзе рысачак, крыжыкаў, кружкоў, якія сціралі ў працэсе лічэння¹.

У рымскую эпоху ўзнікла мадыфікацыя абака з выемкамі ў дошцы-аснове, па якіх рухалі забяспечаныя галоўкай штыфцікі. Апісанне такога абака-прыбора прыводзіцца, напрыклад, у кнізе Э.Кольмана². Ужо ў старажытнасці існавалі тыпы абака, што не выкарыстоўвалі лічыльную дошку. Пры гэтым вылічэнні маглі весціся дапаможнымі дробнымі рэчамі або спецыяльнымі жэтонамі. Знайсці археалагічнае пацверджанне безжэтоннаму спосабу цяжка, бо ён пакідае мала слядоў. Больш “перспектыўныя” археалагічна “жэтонныя” спосабы падліку на абаку. Напрыклад, узікненне “лічэння на лініях”, якое атрымала шырокое распаўсюджанне ў єўрапейскіх краінах з канца XV ст., дзякуючы археалагічным знаходкам жэтонаў, адносяць да XIII ст.³

¹ Выгодский М.Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. М., 1967. С. 238.

² Кольман Э. История математики в древности. М., 1961. С. 181–182.

³ Юшкевич А.П. История математики в средние века. М., 1961. С. 358–359.

Гісторык матэматыкі В.Бабынін, які першы прааналізаваў многія помнікі старажытнарускай матэматычнай культуры, разглядаў магчымасць выкарыстання на Русі абака тыпу “лічэння па лініях”, што называўся ў рускіх рукапісных арыфметыках XVII ст. “лічэннем косткамі або пенязі”⁴. Важнае значэнне для вырашэння названых пытанняў мела даследванне І.Спаскага па гісторыі рускіх лічэнняў⁵.

“Пенязі”, “пенязі” — гэта русіфікованая назва нямецкіх лічыльных жэтонаў. І.Спаскі паведамляе, што асноўным ці адзіным прызначэннем лічыльных жэтонаў, што ўвозіліся ў Расію, было служыць абменным таварам для гандлю з Сібір’ю. Ён лічыў, што апісанне “лічэння на лініях” трапіла ў “Цыфірную лічыльную мудрасць” з заходнегерманскага падручніка пры яго перакладзе на рускую мову. Рускі перакладчык, бачачы агульнасць паміж “лічэннем на лініях” і рускім арыгінальным “лічэннем косткамі”, мог аб’яднаць у загалоўку абодва паняцці. Такім чынам, паводле І.Спаскага, “лічэнне на лініях”, што не выкарыстоўвалася рускімі, было выпадкова названа “лічэннем косткамі” — называй спрадвечна рускага архаічнага абака. Гэтая выснова не была падмацавана І.Спаскім звесткамі пра тое, якім у сапраўднасці быў арыгінальны старажытнарускі абак.

Апрыёры нельга выключаць магчымасць выкарыстання ў “лічэнні на лініях” пладовых костачак замест асобых жэтонаў. Але ці магло гэта адбыцца ва ўмовах Pacii? Такога меркавання прытырмліваецца А.Юшкевіч: “У Pacii яны (лічыльныя жэтоны. — Р.С.) называліся пенязямі або пенязамі (ад нямецкага Pfennig) і канкуравалі з мясцовымі фішкамі-костачкамі (ад сюль рускі тэрмін “лічэнне косткамі ці пенязі”)”⁶. Але ў такім выпадку засцяюцца нявытлумачанымі асаблівасці выказванняў іншаземцаў пра рускае наглядна-інструментальнае лічэнне XVI—XVII стст. Калі яны назіралі ў рускіх “лічэнне на лініях” з выкарыстаннем пладовых костачак, то заставаліся няяснымі дзве акалічнасці. Чаму рускія выкарыстоўвалі два гатункі костачак, тады як у “лічэнні на лініях” дастатковая аднаго? Чаму іншаземцы пррама не адзначылі, што рускія выкарыстоўваюць вядомы ў Захадній Еўропе спосаб лічэння? Генрых Штадэн (другая палова XVI ст.), які служыў у Івана Грознага апрычнікам, будучы выхадцам з Германіі, мог ведаць толькі шырокая распаўсюджанае ў краінах Захаду “лічэнне на лініях”. Адам Алеарый (першая палова XVII ст.) як буйны вучоны свайго часу не мог яго не ведаць, паколькі такому спосабу лічэння навучалі школьнікай. Таму той факт, што А.Алеарый не атаясамлівае рускае лічэнне костачкамі з

⁴ Бобынин В.В. Очерки истории развития физико-математических знаний в России. М., 1886. Вып. 1. С. 53–56.

⁵ Спасский И.Г. Происхождение и история русских счётов // Историко-математические исследования. М., 1952. Вып. V. С. 269–420.

⁶ Юшкевич А.П. История математики в средние века. С. 359.

“лічэннем на лініях”, заслугоўвае асаблівай увагі як магчымасць таго, што ён назіраў у Речі арыгінальнае лічэнне.

Важней крэйніцай для ўстанаўлення выгляду старажытнарускага “лічэння косткамі”, адрознага ад “лічэння на лініях”, з’яўляецца падручнік матэматыкі Я.Накцыяновіча, створаны на латыні для Віленскай акадэміі ў 1759 г. У ім выкладанне вучэбнага матэрыялу даецца па Хр.Вольфу, папулярнаму ў XVIII ст. нямецкаму вучонаму (у яго, дарэчы, вучыўся ў Марбургскім універсітэце М.Ламаносаў). Падручнік дапоўнены раздзелам “Калкуляторная арыфметыка”, прысвежаным аднаму з відаў архаічнага абака для лічэння дробнымі дапаможнымі рэчамі (*calculos* — лічыльны “каменьчык”)⁷. Структура гэтага абака адрозніваецца ад “лічэння на лініях” tym, што “каменьчыкі”-пяцёркі размяшчаліся ў ім не паміж лініямі, а на адной лініі з “каменьчыкамі”-адзінкамі злева, на некаторай адлегласці ад іх.

Калі дапусціць, што Я.Накцыяновіч узnavіў структуру архаічнага лічэння, якое выкарыстоўвалася ў сярэдневяковай Беларусі і на суседніх землях, то больш зразумелым становіцца згадванне іншаземцамі рускага лічэння костачкамі. Н.Беспамятных адзначыў, што ў Хр.Вольфа адсутнічае раздзел пра “калкуляторнае лічэнне”, які прыводзіцца ў кнізе Я.Накцыяновіча. Пры гэтым ён памылкова “калкуляторнае лічэнне” атаясаміў з “лічэннем на лініях”⁸. Я.Накцыяновіч, відаць, выкарыстаў этнаграфічны матэрыял пра “жывы” спосаб народнага лічэння, які яшчэ захоўваўся ў Беларусі ў сярэдзіне XVIII ст. Яго ў выглядзе “лічэння косткамі” і мог назіраць А.Алеарый каля ста гадоў да гэтага ў Москве.

Важней крэйніцай па ўстанаўленні старажытнарускага лічэння костачкамі з’яўляецца запіс, які атаясмляеца паводле тыпу з “калкуляторным лічэннем”, на прасліцы з Белавозера XIII ст., знайдзены археолагамі⁹. Надпіс уяўляе сабой группы крапак, падзеленых на няроўныя чатыры часткі лініямі: у левых частках прадстаўлена па адной кропцы, у правых — пяць (унізе) і чатыры (уверсе). Калі дапусціць, што на прасліцы даецца запіс лічбы паводле тыпу “калкуляторнага лічэння”, то ёй можа быць лічба сто. Ніжні рад крапак у такім выпадку абазначаў лічбу дзесяць: адна крапка злева — пяцёрка і яшчэ пяць крапак справа. Верхні рад адлюстроўваў 90: адна крапка злева, чатыры крапкі справа — чатыры дзесяткі. Разам: 1 дзесятак + 9 дзесятак = сто.

Ад “калкуляторнага лічэння” запіс на прасліцы адrozніваецца tym, што адзінкі прадстаўлены купкамі, а не выцягнуты ў рад, як у кнізе Я.Накцыяновіча. Мажліва, “купнасць” была адной з асаблівасцей лічэння

⁷ Nakcyanowicz I. Praelectiones mathematica ex wolfianis elementis adornatae... Vilnae, 1759. S. 149–151.

⁸ Беспамятных Н.Д. Математическое образование в Белоруссии. Мин., 1975. С. 36.

⁹ Голубева Л.А. Граффиты и знаки пряслиц из Белоозера // Культура средневековой Руси. Л., 1974. С. 19.

костачкамі на Русі. Вішнёвыя костачкі не раскладвалі па адной у лінейку, а клалі трима пальцамі ў квадраці разграфленай “сеткі”. Гэта паскарала лічэнне, бо эканоміла час, затрачаны на выраўноўванне “строю” костачак.

Найбольш важнай пісмовай крыніцай для рэканструкцыі выгляду старажытнарускага абака з’яўляецца дадатак матэматычнага характару, уключаны ў XV ст. у склад “Рускай праўды” — юрыдычнага старажытнарускага помніка. Дадатак уяўляе сабой зборнік своеасаблівых арыфметычных задач, звязаных з падлікам прыплоду ад жывёлы, пчол і прыбыткаў ад пасеваў за шэраг (9–12) гадоў¹⁰. У задачах вызначаюцца кошты статкаў жывёлы і прадуктаў жывёлагадоўлі ў старажытнарускай грашовай сістэме. Адным з першых гэтыя звесткі прааналізаваў М.Карамзін, які сформуляваў яе структуру: 1 грыўна = 20 нагатам = 50 рэзанам¹¹. У 80-х гадах мінулага стагоддзя артыкулы-задачы “Рускай праўды” вывучаліся В.Бабыніным. Ён звярнуў увагу на тое, што лічбы аб прыплодзе жывёлы ці прыбытку ад пасеваў “у большай або меншай ступені недакладныя”, а звесткі пра грашовы кошт “зусім дакладныя”¹². У 70-я гады акад. Б.Рыбакоў выказаў здагадку, што артыкулы-задачы з “Рускай праўды” мелі вучэбнае прызначэнне¹³. Адзіная памылка ў грашовым выніку задач сведчыць пра тое, што пераразлік натуры на гроши рабіўся пры дапамозе абака тыпу “калкуляторнага лічэння” або адпаведнага “лічэння косткамі”. Гэты адзіны памылковы вынік дапушчаны ў задачы пра пчол. Тут гаворыцца, што 256 раёў пчол коштам у падгрыўны за рой з мёдам будуть каштаваць 124 грыўны. Няцяжка падлічыць, падзяліўшы 256 на два, што ў сапраўднасці кошт роўны 128 грыўнам. У гістарыяграфіі разыходжанне ў лічbach тлумачыцца арыфметычнай памылкай (“памылка ў множанні”) без вытлумачэння¹⁴. Аднак падлік мог быць зроблены правільна, а вось “зняцце” вынікаў з абака тыпу “калкуляторнага лічэння” або “лічэння косткамі” магло быць недакладным, абумоўленым “зліццём” падліковага элемента-пяцёркі з адзінкамі, пры якім восьмёрка пераўтварылася ў чацвёрку.

Магчымасць наглядна-інструментальнага лічэння на Русі паставіла задачу яго археалагічнага пацверджання. З гэтай мэтай у 1975 г. былі сформульованы варыянты археалагічных знаходак, у прыватнасці, з пладовымі

¹⁰ Гл.: Правда Русская. М., 1940. Т. 1. Тексты. С. 352–354, 377–380; Памятники русского права. М., 1952. Вып. I. С. 207–210.

¹¹ Карамзин Н.В. История государства Российского. СПб., 1818. Т. II. Примечания. С. 49.

¹² Бобынин В.В. Состояние математических знаний в России до XVI века // Журнал Министерства народного просвещения. 1884. № 4. С. 197.

¹³ Рыбаков Б.А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII–XV вв. М., 1970. Ч. 2. С. 180.

¹⁴ Памятники русского права. Вып. I. С. 218.

костачкамі, якія можна було б разглядати як сведчання існавання старожитнарускага абака¹⁵.

На аснове “калкуляторнага лічэння”, апублікованага Я.Накцыяновічам, і запісу на прасліці з Белавозера XIII ст. была распрацавана верагодная мадэль старожитнарускага “лічэння костачкамі”. У ёй для адкладвання разрадных пяцёрак не выкарыстоўваліся шпацы (прамежкі паміж лініямі), як у “лічэнні на лініях”. Пяцёркі, па-старожитнаруску, выяўляліся слівовымі костачкамі і знаходзіліся злева ад вішнёвых, якія абазначалі разрадныя адзінкі. Такая форма ўзгадняеца з апісаным іншаземцамі способам лічэння двумя гатункамі плядовых костачак¹⁶.

Важней крыніцай для ўстанаўлення выгляду старожитнарускага “лічэння косткамі”, адрознага ад “лічэння на лініях”, з’яўляеца каляндарна-арыфметычны трактат “Учение им же ведати человеку числа всех лет” Кірыка Ноўгарадца, напісаны ў 1136 г. Тут выкладзены звесткі, якія дазваляюць зрабіць выснову, што старожитнарускі вучоны валодаў метадам лічэння з вялізнымі лічбамі парадку некалькіх мільёнаў. Сам Кірык нічога не гаворыць пра метады сваіх падлікаў. В.Бабынін на гэты конт заўважаў: “З гэтай прычыны мы пазбаўлены магчымасці што-небудзь паведаміць пра іх”¹⁷. Выкарыстанне Кірыкам “лічэння на лініях” выключана, бо яно яшчэ не існавала ў XII ст.; выходзіць, ім магло выкарыстоўвацца арыгінальнае “лічэнне косткамі”. Таму сляды інструментальная-нагляднага лічэння, што адлюстраваліся ў “Учении”, вельмі важныя для рэканструкцыі выгляду старожитнарускага лічэння костачкамі.

Ва ўказанных адносінах мае цікавасць арыгінальная форма запісу Кірыкам вялікіх лічбаў. Запіс лічбаў да соценъ-тысяч у “Учении” з’яўляеца агульнаўжывальным у старожитнарускай практицы, а для мільёнаў сустракаецца толькі ў “Учении”, з выкарыстаннем слова “несъведа”, што азначае “незлічоны”¹⁸. Можна заключыць, што пры Кірыку, у XII ст., “лічэнне косткамі” мела “каштоўнасныя” абазначэнні да шостага ўзроўню, г.зн. да соценъ тысяч (“легіёнай”). Усе лічбы, якія “змяшчаліся” на лічыльным полі шасціўзроўневага абака, залічваліся традыцыйна, а тыя, што выходзілі за яго межы, Кірык вымушаны быў запісаць па-новаму, г.зн. з дабаўленнем слова “несъведа”. Выходзіць, асобая форма запісу вялікіх лічбаў у “Учении” з ужываннем слова “несъведа” можа сведчыць пра тое, што Кірык выкарыстоўваў абак архаічнага тыпу, што меў шэсць вылічальных узроўняў,

¹⁵ Симонов Р.А. О проблеме наглядно-инструментального счёта в средневековой Руси // Сов. археология. 1975. № 3. С. 92–93.

¹⁶ Симонов Р.А. Запись чисел на древнерусском абаке // Древняя Русь и славяне. М., 1978. С. 413–420.

¹⁷ Бобынин В.В. Состояние математических знаний. С. 191.

¹⁸ Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1895. Т. 2. С. 428.

якія ён вымушаны быў павялічыць на два, каб зрабіць свае больш складаныя, чым звычайна, разлікі¹⁹.

Дакладна датаванае 1136 г., “Учение” напісана да ўзнікнення (XIII ст.) заходнегурапейскага “лічэння на лініях”, прычым разлікі Кірыка добра мадэлююцца з даламогай рэканструкцыяванага абака тыпу “калкуляторнага лічэння” Я.Накцыяновіча або “лічэння косткамі”, але ў тэксле помніка не гаворыцца, як яны атрыманы аўтарам. Іншыя крыніцы адносяцца да часу, калі ўжо магло існаваць або было распаўсядженая ў Заходнім Еўропе “лічэнне на лініях”. Таму праблема пошуку археалагічных слядоў выкарыстання арыгінальнага старажытнарускага “лічэння косткамі” мае важны храналагічны аспект, які заключаецца ў тым, што трэба не проста адшукаць доказ лічэння костачкамі, але знаходка павінна адносіцца да перыяду ранейшага, чым XIII ст. “Сігналам” магчымасці такой знаходкі з’яўлася жаночае пахаванне прыкладна сярэдзіны XI ст., раскапанае ў пачатку 80-х гадоў у вёсцы Бор Акулаўскага раёна Ноўгарадскай вобласці (ласкава паведамлена В.Мільковым). Малюнак гэтай знаходкі апублікаваны²⁰. Каля пояса пахаванай захаваўся тлен кашалька, у якім знаходзілася некалькі вішнёвых і слівовых костачак, што адпавядае назіранням іншаземцаў аб лічэнні рускімі ў XVI–XVII стст. плодовымі костачкамі. Праўда, яны не адзначалі, што падлікі выконваліся таксама жанчынамі. Акрамя ўсяго, костачкі з пахавання былі праколаты. Гэта наводзіць на думку, што ў кашальку яны знаходзіліся не ў россыпі, а нанізаны ў выглядзе ружанцаў, бранзалета ці караляў. Значыць, прызначэнне костачак магло быць не абвязкова вылічальным, а нейкім іншым, звязаным з жаночым наборам пахавальных прадметаў. Але вылічальнае прызначэнне костачак не выключаеца, бо яны трymаліся ў кашальку, а не на целе або побач з ім (у выпадку выкарыстання костачак для ўпрыгожвання або ружанца). У сувязі з гэтай знаходкай асобае значэнне набыло пытанне пра спадарожны матэрыйял, які з верагоднасцю дазволіў бы вызначыць наяўнасць костачак, звязаных з лічильнымі аперацыямі. Калі ўлічыць, што старажытнарускі абак, мяркуючы па артыкулах-задачах “Рускай прауды”, быў запраграмаваны ў грашовай сістэме, то можна прыйсці да высьновы, што спадарожны лічильным костачкам матэрыйял акажацца фінансавым па характеристы. Паколькі сярэдневяковое плацёжнае серабро было разнародным, то фінансавыя разлікі вяліся на вагу. Таму спадарожнымі лічильнымі костачкамі маглі быць шалі, гіркі, манеты, сярэбраныя зліткі. Калі ў пахаванні разам з плодовымі костачкамі сустракаліся б такога роду прадметы, то можна з упэўненасцю меркаваць пра лічильнае прызначэнне костачак.

Нядайна стала вядома пра адпаведную археалагічную знаходку. У 1985 г. археолагі пад кірауніцтвам М.Сядовай і М.Сабуравай каля вёскі Навасёлкі

¹⁹ Симонов Р.А. Кирик Новгородец — учёный XII века. М., 1980. С. 73–74.

²⁰ Введение христианства на Руси. М., 1987. С. 251.

Сузdal'скага раёна правялі раскопкі славянскіх пахаванняў XI ст. У адным з іх быў знайдзены шкілет маладога мужчыны, у якога на ўзроўні пояса знаходзіўся невялікі скрураны кашалёк, упрыгожаны двумя бронзовымі бляшкамі, з наступнымі прадметамі: жалезнай гіркай, чвэрцю сярэбранага германскага дэнарыя XI ст. і пладовымі костачкамі — трывма вішневымі і адной слівовай²¹. Набор прадметаў сведчыць, што нябожчык меў адносіны да фінансавых або гандлёвых спраў, пры гэтых лічыльныя аперациі выконваў з дапамогай лічыльных костачак. Пасля гэтай знаходкі не застаецца сумненняў, што ўжо ў XI ст. існавала на Русі “лічэнне косткамі”, зафіксаванае ў XVII ст. у якасці назвы аднаго з відаў архаічнага абака (“Арыфметыка” Я.Накцыяновіча 1759 г. дае яго апісанне). Пісьмовыя крыніцы сынліся з матэрыяльнымі помнікамі, сумесна “высветлішы” дзіўосны феномен старожытнарускай культуры — выкарыстанне сярэдневяковага калкулатора-абака ў Беларусі, Расіі і, магчыма, Літве.

(З рускай мовы пераклаў Эдуард Дубянецкі)

Анфіса Ляднёва (Мінск)

Беларуская нацыянальная школа на эміграцыі

Эміграцыя з Беларусі існавала з даўніх часоў. Розныя сілы штурхалі людзей здымашца з родных наследжаных мясцін і адпраўляюцца на пошуку шчасця ў іншыя краіны. Беларуская нацыянальная дыяспара склалася ў выніку трох масавых эміграцыйных хваляў: на рубяжы XIX–XX стст., у міжваенны перыяд і пасля Другой сусветнай вайны.

Паспрабуем вызначыць месца беларускай школы ў азначаныя перыяды. Першая хвала была выкліканая ў асноўным эканамічнымі прычынамі. Развіццё капіталістычных адносін стрымлівалася прыгонніцкім перажыткамі, панавала малазямельле, лішак працоўнай сілы. Збядненне асноўнай масы сялян штурхала іх шукати працу за межамі Бацькаўшчыны. Ехалі на некалькі гадоў, каб зарабіць гроши, а затым, вярнуўшыся дадому, падтрымаць сем'і ці, калі лёс паспрыяе, абзавесціся ўласнай гаспадаркай. Такі адыходніцкі характар эміграцыі вызначаў яе склад. Ехалі пераважна маладыя беларусы ва ўзросце 18–35 гадоў, сяляне, несямейныя. Асноўнымі краінамі іх пасялення сталі Германія, ЗША, Бразілія, Аргенціна, Канада. У большасці непісьменныя ці малапісьменныя, не маючы нацыянальна свядомых лідэраў і духавенства, эмігранты першай хвалі, нягледзячы на значную іх прысутнасць у замежных краінах, асабліва ў Паўночнай Амерыцы, не здолелі стварыць нацыянальна-арганізаванага жыцця. На пачатку стагоддзя іміграцыйныя ўлады амаль усіх

²¹ Седова М.В., Сабурова М.А. Отчёт I № 11196 за 1985 г. // Сабурова М.А. Отчёт о раскопках курганов в Сузdal'ском районе за 1985 г. М., 1986 (рукапіс).

краін не вылучалі беларусаў у асобную этнічную групу, адносілі іх да “рускіх” ці “палякаў”. Гаварыць пра існаванне ў гэты час беларускіх школ або адукатычных курсаў ніяма падстаў.

Першая сусветная вайна, рэвалюцыйны падзея 1917 г., жорсткія ўмовы жыцця ў час акупацыі Беларусі нямецкім і польскім войскамі, падзел беларускай зямлі паводле Рыжскага дагавору 1921 г. выклікалі новую хвалю перасялення за мяжу, якая была таксама працоўнай, але мела ўжо і палітычныя характеристарызацца значным выездам насельніцтва Заходній Беларусі ў ёўропейскія краіны і на амерыканскі кантынент. Як і ў папярэднія гады, эмігранты ўключаліся ў рускія і польскія асяродкі. Але менавіта прадстаўнікі гэтай хвалі сталі пачынальнікамі стварэння нацыянальных арганізацый.

Так, прыбыўшы ў 1922 г. у ЗША, Я.Чарапук разам з Я.Варонкам заснаваў Беларуска-амерыканскі нацыянальны саюз, пры якім пачала дзейнасць і школьнай камісія. Я.Чарапук разам з сябрамі-аднадумцамі спрабавалі вырваць беларусаў з абдымкаў чужых арганізацый, узбудзіць беларускія нацыянальныя ідэі, адчыніць беларускія школы. Але цуда не адбылося. Патрэбна была доўгая выхаваўчая праца, каб прости чалавек адчуў сваё нацыянальнае “я”. Для гэтага Я.Чарапук і Я.Варонка абраўші шлях супрацоўніцтва з рускімі арганізацыямі. Я.Варонка пачаў выдаваць беларускія выданні на рускай мове, пераняў кірауніцтва расійскімі школамі. Каля чатырох гадоў у адной з такіх расійскіх школ для беларускіх дзяцей працаваў настаўнік і Я.Чарапук. Аднак уся гэтая праца міжволі спрыяла русіфікацыі беларусаў, а не іх самавызначэнню.

На прыкладзе чыкагскага беларускага актыву бачна, што хаця другая хвала эміграцыі і вызначаеца больш актыўнай нацыянальнай і культурна-асветніцкай дзейнасцю, навучанне беларускіх дзяцей адбывалася ў расійскіх, польскіх і іншых школах, як таго жадалі бацькі. Такое ж назіралася і ў іншых краінах перасялення.

Сапраўдная гісторыя беларускай нацыянальнай школы на эміграцыі пачалася пасля 1945 г. у Нямеччыне, дзе па розных прычынах апынулася каля 400–500 тысяч беларусаў¹. Зразумела, што не ўсе яны засталіся ў чужым краі. Але і не ўсе беларусы, хто застаўся, праяўлялі нацыянальную свядомасць, былі палітычна актыўнымі. Менавіта ў Нямеччыне пачалася разбудова беларускага школьніцтва на чужыне. Гэта была значная з'ява эмігранцкага нацыянальнага жыцця. Меліся і неабходныя людзі, каб паднімць арганізацыю школы. На чужыне апынулася шмат настаўнікаў, якія разумелі, што ў працэсе ўзгадавання і навучання не павінна быць значных перапынкаў. А многія дзеці, асабліва тыя, хто апынуўся ў Нямеччыне як працоўная сіла, па некалькі гадоў не

¹ Максімюк Я. Беларусская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходній Нямеччыне: 1945–1950. Нью-Йork; Беласток, 1994. С. 10.

наведвалі школу. Ды і дзеци, што выехалі на эміграцыю сумесна з бацькамі або падлёткі, якія вырашалі свой лёс самастойна, мелі жаданне працягваць вучобу. Акрамя таго моладзь, адлучаная ад роднай мовы і беларускага жыцця, магла вырасці чужой для бацькоў, беларускага асяроддзя. Таму беларускія арганізацыі вызначалі выхаванне маладога пакалення як сваю важнейшую нацыянальна-грамадскую задачу. Ставілася мэта, каб усюды, дзе арганізуецца нацыянальны лагер ці самастойная беларуская група, у першую чаргу пачала працаваць школа.

Неабходна адзначыць, што беларускія пачатковыя школы ў Нямеччыне існавалі крыйху раней, з 1943 г., калі на нямецкіх фабрыках і заводах працавалі тысячы маленькіх беларусаў. Толькі ў фірме “Юнкерс” было занята каля трох тысяч чалавек. Пасля настойлівых намаганняў Беларускай Цэнтральнай Рады нямецкія ўлады пайшлі на адкрыццё школ для дзяцей у працоўных лагерах. Рэферэнтам пачатковай і агульнай асветы аддзела пропаганды, прэсы і культуры БЦР у 1943 г. стаў А. Орса. Пад яго кірауніцтвам у 1944–1945 гг. арганізаваліся два дзесяткі пачатковых беларускіх школ у лагерах працы². Галоўнай мэтай іх было не толькі даць агульную беларускую асвету, але ў першую чаргу вызваліць дзяцей ад непасільной нявольніцкай працы. Такія ж школы некаторы час існавалі і ў Аўстрыі.

Арганізацыя беларускага школьніцтва ішла па трох напрамках — дашкольным, пачатковым і сярэднім. Дапамогу з памяшканнем, мэблём, пісьмовымі прыладамі і належнасцямі, пераводам настаўнікаў і выхавацеляў з аднаго лагера ў другі аказвалі акупацыйныя ўлады і кірауніцтва ЮНРРА. За настаўніцкую працу выдаваліся талоны, за якія ў спецыяльных крамах можна было атрымаць вopратку, цыгарэты, цукеркі ці што іншае. Але ўсё ж галоўныя турботы па наладжванні працы дзіцячых садкоў, пачатковых школ, гімназій, курсаў па ліквідацыі непісьменнасці сярод дарослых клаліся на беларускія зонныя камітэты, бацькоў і настаўнікаў.

Дашкольнае выхаванне ахоплівала дзяцей ад трох да шасці гадоў. Дзіцячыя садкі працавалі ў лагерах Ватэнштэт (1945–1948), Вайдэн, Міхельсдорф, Шляйсгайм (1946), Мітэнвальд, Майнлез, Фогенштрайс, Віндзішбергердорф, Остергофен (1947), Гібельштат (1948), Бакнанг і Розэнгайм (1949). Найбольш значнымі былі садкі ў Ватэнштэце, Віндзішбергердорфе, Розэнгайме, дзе папулація дзяцей была іншых нацыянальнасцей. Програма заняткаў складалася з гульняў, спеваў, дэкламацыі вершаў, чытання і пераказу апавяданняў, экспкурсій. Выхавацелі імкнуліся даць усебаковае фізічнае і інтэлектуальнае развіццё, падрыхтаваць дзяцей да заняткаў у пачатковай школе.

Пачатковыя школы працавалі ва ўсіх лагерах, дзе ўтвараліся значныя беларускія асяродкі. Яны мелі тры, чатыры і нават пяць класаў. Наведвалі іх

² Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гадах. Лос-Анджэлес, 1969. Ч. 1. С. 49–50.

вучні ва ўзросце ад сямі гадоў. Першыя школкі адчыніліся восенню 1945 г. у лагерах Госляр, Ватэнштэт і Рэгенсбург. У іх выкладаліся беларуская і нямецкая мовы, арыфметыка, геаграфія, гісторыя, прыродазнаўства. Абавязковым быў Закон Божы. Шмат увагі надавалася эстэтычнаму і фізічнаму развіццю вучняў. Яны займаліся спевамі, маляваннем, ручной лепкай, гімнастыкай. Скончышы ў пачатковую школу, вучань быў падрыхтаваны да далейшай навукі ў сярэдняй школе.

Ідэя стварэння сярэдняй школы або гімназіі ўзнікла разам з арганізацыяй пачатковых школ. Значную дапамогу тут аказалі беларускія нацыянальныя камітэты ў амерыканскай і англійскай зонах. У Нямеччыне працавалі тры беларускія гімназіі імя Усевалада Ігнатоўскага, імя Янкі Купалы і ў лагеры Ватэнштэт. Яны былі роўнымі па ведах і правах з нямецкай школай, а выпускнікі без перашкод паступалі ў вышэйшыя навучальныя ўстановы Нямеччыны. Найбольшую вядомасць атрымала Першая беларуская гімназія імя Янкі Купалы, якая працавала на працягу 1945–1949 гг. 44 яе выпускнікі атрымалі права працягваць вучобу ў ВНУ Еўропы і ЗША.

Перацаніць дзейнасць беларускага школьніцтва ў Нямеччыне немагчыма. На працягу пяці гадоў школьніцтва ўстановы праводзілі навучальную і выхаваўчу работу сярод беларускай моладзі. Настаўнікі, бацькі, грамадскія дзеячы рабілі велізарныя і высакародныя выслікі па выхаванні ва ўмовах лагернага жыцця маладога пакалення ў нацыянальных традыцыях. “Што было б з нашай моладзьдзю, каб мы не мелі сваёй гімназіі”, — адзначаў А. Орса³. Большасць выхаванцаў гімназіі атрымалі вышэйшую адукацыю, дасягнулі значных поспехаў у набытых прафесіях, спрыялі развіццю эканомікі, культуры і навукі краін, грамадзянамі якіх яны сталі, чым заслужылі пашану з боку грамадства.

У 1951 г. працэс масавага выезду беларусаў з Нямеччыны ў краіны новага пасялення ў асноўным закончыўся. Цэнтр беларускай дзейнасці перанёсся ў ЗША, Канаду, Англію. Надзвычай важна было не страціць набыты вопыт адукацыйнай працы, склад педагогічных калектываў і вучняў. Але, на вялікі жаль, іміграцыйныя законы некаторых краін не дазволілі многім беларусам з сем'ямі адначасова выехаць з Нямеччыны і кампактна пасяліцца на новым месцы. Прыстасаванне да новых умоў жыцця не было гладкім. Асноўная маса беларусаў больш дбала пра сваё матэрыяльнае становішча, бытавое ўладкаванне, чым пра нацыянальнае ўзгадаванне дзяяцей, існаванне нацыянальнай школы. Разбудову яе давялося пачынаць нанава. Таму адначасова з гуртаваннем і арганізаваннем беларусаў разгарнулася праца па стварэнні асноў для нацыянальнага самазахавання, суботніх і нядзельных школак, дзе дзеці вучыліся б роднай мове, знаёміліся з гісторыяй і культурай далёкай Бацькаўшчыны, яе багатай спадчынай.

³ Бацькаўшчына. 1949. № 2.

Калі беларускія эмігранты жылі ў лагерах перамешчаных асоб у Нямеччыне і Аўстрыі, узгадаванне моладзі не было такім цяжкім, бо сярод іх было шмат настаўнікаў, а жылі ўсе разам. Пасля расселення беларусаў па краінах свету кожны асяродак імкнуўся сам вырашыць праблемы выхавання дзяцей. Гэтую ношу ўзялі на сябе прадстаўнікі нацыянальна дзейнай часткі эміграцыі, у тым ліку і былыя настаўнікі. “Справа навучання беларускіх дзяцей у беларускіх школах павінна выяўляцца ў такой сіле, як і іншыя важнейшыя праблемы і патрэбы нашага жыцця і дзеяніасці на эміграцыі”, — пісала газета “Беларус”⁴.

Першыя дапаўняльныя школкі на эміграцыі ўзніклі ў пачатку 50-х гадоў. Дапамагала царква — як памяшканнем, так і выкладчыкамі. Пазней школы сталі часткай грамадска-культурных цэнтраў, беларускіх дамоў. Зразумела, што не ва ўсіх краінах паселення школьнай справа развівалася аднолькава. Найбольшыя цяжкасці яна сустрэла ў Аўстраліі. Гэта тлумачыцца значнай тэртыярыяльнай адарванасцю беларускіх асяродкаў адзін ад другога і ў цэлым ад суродзічаў у іншых краінах, слабай нацыянальнай актыўнасцю. Толькі як пра часовую з’яву можна гаварыць пра школы ў Сіднені, Адэлаідзе і Пэрце.

Найбольш моцнымі былі школы ў ЗША, Канадзе і Англіі. Курс навучання ўключаў агульнаадукатыўныя прадметы на беларускай мове, рэлігію, культурнае і эстэтычнае выхаванне. З цягам часу заняткі рабіліся больш разнастайнымі — дзеці прывычаліся да мастацкай самадзейнасці, ставілі спектаклі, рабілі пераклады мастацкіх твораў для паказу на сцэне. Кіраунікі многіх школ дзялілі дзяцей на групы: пачынаючых і старэйших, а для кожнай групы была свая навучальнаяная праграма. З прыходам англамоўных дзяцей у працэсе навучання стала ўжывацца і англійская мова.

З канца 70-х гадоў беларуская школа на эміграцыі перажывала крызіс, у яе працы здараюцца перапынкі па некалькі гадоў. Новае пакаленне беларусаў расце ў сваёй большасці англамоўным, адбіваецца і абыякавасць некаторых бацькоў да нацыянальнага ўзгадавання дзяцей. Галоўная перашкода ў дзеяніасці школы — невялікая колькасць вучняў. Даводзіцца ўгаворваць бацькоў, каб яны вазілі дзяцей раз у тыдзень на заняткі. У сучасны момант у ЗША назіраецца ажыўленне дзеяніасці дапаўняльных школак.

Асаблівая ўвага пры наладжванні школьнай справы надавалася падручнікам, наглядным дапаможнікам. Выязджаючы на чужыну, толькі адзінкі з настаўнікаў бралі з сабой творы любімых пісьменнікаў, кніжкі для навучання дзяцей. Беларусы не ўяўлялі, які цяжкі шлях ім прыйдзеца прыгадці спачатку па лагерах у Нямеччыне, потым па розных краінах свету. На эміграцыі настаўнікі маглі разлічваць толькі на ўласныя сілы і веды. Спачатку карысталіся кніжкамі, выдадзенымі ў Савецкай Беларусі. Але ў цэлым савецкая кнігі былі непрымальнімі для ўжывання не толькі з-за ідэалагічнай

⁴ Беларус. 1958. № 43.

накіраванасці тэкстаў, а і па прычыне рэфармаванай беларускай мовы. У 1946 г. А.Радкевіч напісала і апублікаўала ў Мюнхене першы на эміграцыі беларускі лемантар, які доўгія гады не губляў сваёй актуальнасці, шмат разоў перавыдаваўся. Недахоп дзіцячай літаратуры ў значнай ступені запаўняў часопіс “Каласкі”, які выходзіў пры газете “Бацькаўшчына”.

У Нямеччыне, у лагерах для перамешчаных асоб метадычнымі цэнтрамі беларускага школьніцтва былі Першая беларуская гімназія імя Я.Купалы і пачатковая школа ў Міхельсдорфе. Тут складаліся навучальныя праграмы, распрацоўваліся падручнікі для ўсіх беларускіх школ. Пасля выезду беларусаў з лагераў цэнтрам педагогічнай думкі сталі ЗША. Адсюль здабыткі настаўнікаў — беларускія чытанкі, граматыкі, гісторычныя тэксты — разыходзіліся па іншых краінах.

У 1958 г. беларуская школа ў Чыкага выдала сваю першую кнігу “Падручнік для чытання ў 2 клас”, складзеную настаўнікам гэтай школы В.Панцуэвічам. Ён жа ў 1959 г. выдаў для першакласнікаў “Першую чытанку”. Абедзве кніжкі добра ілюстраваныя. На жаль, яны былі выдадзены на рататары. У 1957 г. у Мюнхене дзяякоўчы старанням З.Станкевіч у выдавецтве “Бацькаўшчына” ўбачыў свет зборнік беларускіх казак, які доўгі час служыў дапаможнікам пры вывучэнні беларускай мовы на чужынэ⁵.

У лагерах Міхельсдорф выдавецкай справай займаліся скаўты. Тут існавала моцная скаўцкая арганізацыя, якой кіраваў В.Кітель. Моладзь вырашыла выдаць неабходныя для школы падручнікі і дапаможнікі. Было арганізавана выдавецтва “Крыніца”, душой якога сталі А.Марговіч і А.Бута. У 1947 г. былі выдадзены напісаныя настаўнікам пачатковай школы М.Міцкевічам чытанкі для дзяцей першых класаў, паэмы Я.Купалы. Для гімназіі прызначаліся падручнікі А.Калубовіча “Паэтычная стылістыка” (у чатырох кніжках) і М.Кунцэвіча “Лацінская мова”.

У лагерах Ватэнштэт стараннямі настаўнікаў, беларускага дапамогавага камітэта і выдавецкай суполкі “Заранка” былі выдадзены кнігі для чытання О.Уайлъда (“Казкі” і “Шчаслівы прынц” (1947)), Д.Дэфо (“Рабінзон Крузо” (1947)), М.Багдановіча (“Выбраныя вершы” (1947)), С.Каўша (“У калядную ночь” (1947)), В.Дуніна-Марцінкевіча (“Залёты” (1947)); падручнікі “Стары Запавет” (1946), чытанка Я.Гладкага для другога класа “Родны палетак” і чытанка па гісторыі для чацвёртага класа “Малюнкі мінулага”, геаграфія (ч. 1, 1947). У Нямеччыне таксама выйшлі “Арыфметыка” для першага класа, “Роднае слова” і інш. Значная роля ў выданні падручнікаў належала Саюзу беларускіх настаўнікаў у Нямеччыне.

У 1961 г. парафіяльны камітэт праваслаўнай царквы св.Еўфрасінні Полацкай у Саут-Рыверы перавыдаў фотаспосабам “Беларускі лемантар” А.Радкевіч,

⁵ Беларус. 1989. № 355.

задаволіўшы свае патрэбы і аказаўшы дапамогу іншым школам. У тым жа Саўт-Рыверы ў 1961 г. стараннем Злучанага беларуска-амерыканскага дапамогавага камітэта перавыдадзена “Беларуская школа — першая пасля лемантара кніга для чытання” К.Езавітава, складзеная і выдадзеная ў Рызе ў 1926 г. Але змест падручніка не адпавядаў амерыканскім рэаліям, цяжка ўспрымаўся і не знайшоў попыту⁶.

Плённай была праца Юркі Станкевіча, па прафесіі інжынера-электрыка. У 1966 г. ён склаў і выдаў у Нью-Йорку “Падручнік беларускай мовы для II класа: правапіс і развіццё мовы”, а ў 1968 г. у Кліўлендзе выйшаў яго падручнік “Кароткі агляд гісторыі Беларусі”. Для дзяцей, якія нарадзіліся на эміграцыі і дрэнна ведалі мову сваіх бацькоў, прызначаны падручнік настаўніцы беларускай школы ў Таронта Валянціны Пашкевіч з вялікім беларуска-англійскім слоўнікам. У 1968 г. выйшла з друку яе ж “Першая чытанка пасля лемантара”.

У канцы 60-х гадоў у ЗША была зроблена спроба стварыць каардынуючы цэнтр падрыхтоўкі падручнікаў. Пачала дзейнічаць камісія па рэдагаванні кніг для сярэдняй школы на эміграцыі, куды ўваходзілі вядомыя, кваліфікаваныя настаўнікі. Заўчастна смерць А.Орсы, члена гэтай камісіі, не дазволіла яму закончыць падручнік па геаграфіі і кнігу “Думкі аб нацыянальным узгадаванні”.

Прайшло шмат часу, пакуль беларускае грамадства прыступіла да сур'ёзнага абмеркавання спраў выдання падручнікаў. Старшыня Рады БНР В.Жук-Грышкевіч пісаў у 1973 г.: “...Падручнікі перш за ўсё, бо без падручнікаў бадай што нічога нельга навучыцца. А што ж казаць пра вывучэнне беларускай мовы й беларусаведы — жывучы ў чужамоўным акружэнні. З падручніка можна вучыцца ня толькі ў школе, але й самому дома. А беларусаведы трэба вучыцца не толькі дзецям, а й дарослым, бо рэдка хто з нас вучыўся ў беларускай школе. У першую чаргу трэба вучыць беларускай мове дзяцей і моладзь...”⁷ В.Жук-Грышкевіч выступіў ініцыятарам стварэння Фонда беларускіх падручнікаў, які быў 10 лютага 1973 г. заснаваны пры Беларускім інстытуце навукі і мастацтва ў Нью-Йорку і яго філіі ў Канадзе. Дзякуючы фінансавай падтрымцы беларускіх асяродкаў і дапамозе з боку Канадскага федэральнага ўрада, які на запыт Каардынацыйнага камітэта беларусаў выдзеліў 15 тыс. долараў, быў выдадзены англомоўны падручнік В.Пашкевіч “Беларуская мова” ў дзвюх кнігах тыражом 2 тыс. экз. Падручнік быў куплены многімі бібліятэкамі свету, знайшоў попыт у Англіі, Нямеччыне, Бельгіі, Галандыі, Швецыі, Аўстрыйі, Аўстраліі, Паўднёвой Амерыцы.

Значную ўвагу праўдзіваму і поўнаму асвя酌еню беларускай гісторыі ў амерыканскіх падручніках і школах надавалі вядомыя грамадскія дзеячы,

⁶ Запісы Беларускага інстытута навукі і мастацтва ў Нью-Йорку. 1978. Кн. 16. С. 209.

⁷ Жук-Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Таронта, 1993. С. 611.

кіраёнкі беларускіх згуртаванняў. Яны аказвалі ўсялякую дапамогу ў распаўсюджанні ведаў пра Беларусь у дзяржаўных і прыватных школах ЗША і іншых краін.

Здабыткі беларускіх эмігрантаў па разбудове школьніцтва на чужыне не засталіся марнымі. Гэта бліскучы прыклад, як трэба для добра нацыі выкарыстоўваць адукаваных, дзяржаўных людзей, іх памкненні і здольнасці для захавання сваёй нацыянальнай самабытнасці. У адрозненне ад старой эміграцыі, якая імкнулася захаваць рэлігію, эмігранты пасляваенны хвалі здолелі захаваць этнічныя карані, культуру, выхаваць сваіх дзяцей добрымі грамадзянамі, знайшлі мажлівасць, каб яны ведалі і любілі Беларусь.